

Ο ΔΩΔΕΚΑΔΕΛΤΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ: ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ (Σεπτέμβριος 1995)

Συγγραφέας: ΜΙΧΑΗΛ ΔΕΚΛΕΡΗΣ

Πρόλογος

Η Διάσκεψη του Ρίο για το Περιβάλλον (1992) θα παραμείνει στην ιστορία της ανθρωπότητας ως εκείνη που έθεσε τέρμα στην ιδεοληψία της οικονομικής ανάπτυξης. Η «ανάπτυξη» εκείνη δεν υπήρξε τίποτε άλλο από ψευδεπίγραφη μεγέθυνση πλούτου με αντίστοιχη φρενήρη διασπάθιση του φυσικού αποταμιεύματος της ανθρωπότητας. Το παράλογο όραμα μίας «κοινωνίας της αφθονίας», ενός επιγείου υλικού παραδείσου, είχεν επί μίαν εικοσαετία κατακυριεύσει τον νού των λαών μέχρι τυφλώσεως. Όλες οι χώρες είχαν ριφθή σε ανταγωνισμό αγρίας ανάπτυξεως και κατεγίνοντο με την μέτρηση του ακαθαρίστου εθνικού εισοδήματός των, επί τη βάσει του οποίου και αλληλοσυγκρίνοντο, αδιαφορώντας για το φυσικό κόστος της οικονομικής αυτής «προόδου». Κατά το ίδιο διάστημα οι άνθρωποι έχαναν βασικά αγαθά που είχαν απολαύσει οι πρόγονοί των, όπως τον αέρα, το νερό, το χώμα και την φύση.

Είναι αλήθεια ότι το όραμα αυτό είχε κάπως ξεθωριάσει, αφ' ότου συστημικοί επιστήμονες έθεσαν ανοιχτά το πρόβλημα των ορίων της ανάπτυξεως και η ανησυχία των δικαιώθηκε με την Διακήρυξη της Στοκχόλμης για το Περιβάλλον (1972). Αλλά για να ενταφιασθή μία ιδεολογία χρειάζεται να γεννηθή η διάδοχός της. Και η Διάσκεψη του Ρίο είναι αξιομνημόνευτη, γιατί κατόρθωσε να προσφέρει στην ανθρωπότητα το νέο όραμα της βιωσίμου ανάπτυξεως: όχι πλέον ποσοτική αλλά ποιοτική ανάπτυξη, δηλ. ισόρροπη επιδίωξη όλων των ανθρωπίνων αξιών, υλικών και άυλων, σε αρμονία με την φύση. Ίσως μόνον έτσι μπορούσε να καταστήση το όραμα αυτό αποδεκτό, αφού εν πάση περιπτώσει δεν εθυσίαζεν εντελώς την ιδέα της ανάπτυξεως.

Στην πραγματικότητα εξέλιπεν η παρανόηση και η ανάπτυξη ξαναπήρε την αληθινή της έννοια και το ηθικό της περιεχόμενο που δεν ταυτίζεται με την ανάλωση υλικών αγαθών, αλλά με την βελτίωση της παιδείας και υγείας, το καλό φυσικό περιβάλλον, την αρμονική συμβίωση των ανθρώπων σε ένα δίκαιο και ειρηνικό κόσμο και την σταθερή συνεξέλιξη πολιτισμού και φύσεως, δηλ. με όλη εκείνη την «ποιότητα ζωής» που έπαυσε πλέον να είναι προσιτή στον μέσο άνθρωπο. Στην «ποιότητα ζωής» ανήκει, ιδίως, η εργασιακή απασχόληση, η οποία, όμως, στις ανεπτυγμένες χώρες είναι εφικτή μόνο με την προσήκουσα αναδόμηση της βιωσίμου οικονομίας των και όχι με την επέκτασή της. Και για να μην υπάρξουν παρερμηνείες ως προς την έννοια αυτής της ανάπτυξεως, η Διακήρυξη του Ρίο συμπληρώθηκε με την Agenda '21, το

μέγα έργο της Διασκέψεως. Η Agenda '21, ήτοι «Τα πρακτέα κατά τον 21^ο αιώνα», είναι το συστημικό πρόγραμμα βιωσίμου αναπτύξεως για την ανθρωπότητα, η στρατηγική για την νέα ποιοτική ανάπτυξη. Έτσι, μετά το Ρίο, η εμμονή στην μονομερή οικονομική μεγέθυνση δεν είναι απλώς παρωχημένη πολιτική, αλλά παράνομη και ανήθικη.

Το δόγμα της βιωσίμου αναπτύξεως εγκαινιάζει περίοδο μεγάλης πολιτιστικής αλλαγής. Όπως συμβαίνει σε παρόμοιες ιστορικές περιστάσεις, δεν ήσαν λίγοι εκείνοι που δεν αντελήφθησαν το βάθος της αλλαγής. Αρκετοί εξακολουθούν να την υποτιμούν ακόμη και σήμερα που έχει αρχίσει να θεσμοθετείται. Κανείς όμως δεν τόλμησε να την αμφισβητήσει ανοιχτά γιατί είχε θωρακιστεί με την παγκόσμια συναίνεση. Αλλά είχε και εδραία βάση ως έργο της συστημικής επιστήμης. Η Agenda '21 υπερέβη την αναλυτική λογική του παρελθόντος και συνένωσε το Δίκαιο της Αναπτύξεως με το Δίκαιο του Περιβάλλοντος. Εξέλιπεν, έτσι, ο διχασμός και η αντίφαση στη δράση του ανθρώπου που ήταν στο βάθος σύγκρουση Ανθρώπου - Γαίας.

Κατά τα συστημικά πρότυπα, η σχεδίαση της βιωσίμου αναπτύξεως συνοδεύεται από προγραμματισμό εκτελέσεως, που έχει έκτοτε τεθεί σε κίνηση. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, που μετείχε της Διασκέψεως, προσήρμοσε ήδη την καταστατική της Συνθήκη με τις διατάξεις του Maastricht και το 5ο Πρόγραμμα Δράσης και μετέχει στους μηχανισμούς εκτελέσεως. Η Επιτροπή Βιωσίμου Αναπτύξεως των Ηνωμένων Εθνών εργάζεται στα θέματα της Agenda '21 που προχειρώς υπολογίζονται σε 2.500! Τόσον η Επιτροπή αυτή όσον και η νέα επιστήμη της Βιωσίμου Αναπτύξεως επεξεργάζονται πλέον τους δείκτες της βιωσιμότητας. Και έχει αρχίσει η λήψη μέτρων στα θέματα υψίστης προτεραιότητας, δηλ. για την ανακούφιση της πενίας, τον περιορισμό της υπερκαταναλώσεως και τον έλεγχο της πληθυσμιακής εκρήξεως. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, μάλιστα, δίνει προτεραιότητα στα μέτρα αποδοτικώτερης χρήσεως της ενεργείας, περιορισμού των αποβλήτων και υποβοηθήσεως του κοινού στην περιβαλλοντικώς υγιή κατανάλωση.

Είμεθα λοιπόν καθ' οδόν προς την βιώσιμη ανάπτυξη. Αλλά η αξιόλογη αυτή πρόοδος παρακολουθείται και από κάποια σύγχυση: υπάρχουν ακόμα εκείνοι που επιμένουν στην παρωχημένη πολιτική της οικονομικής μεγεθύνσεως, άλλοι που νοσταλγούν την άγρια ανάπτυξη και άλλοι που αρνούνται κάθε ανάπτυξη. Μερικοί από άγνοια ή κακοβουλία, συγχέουν το Δίκαιο του Περιβάλλοντος με την τελευταία αυτή νεο-ρομαντική ροπή ακραίων οικολόγων για επιστροφή στη φύση! Άλλοι επιχειρούν να διαστρέψουν την έννοια της βιωσίμου αναπτύξεως ταυτίζοντάς την με την διατήρηση του παρόντος υψηλού επιπέδου καταναλώσεως, κ.ο.κ.

Στην Χώρα μας η σύγχυση αυτή είναι μεγάλη. Καθώς δεν έχει ανακοινωθεί μέχρι τώρα καμμία επίσημη εθνική στρατηγική για την ελληνική βιώσιμη ανάπτυξη, αλλά

κράτος και πολιτική εξακολουθούν να χρησιμοποιούν το λεξιλόγιο της οικονομικής ανάπτυξης, έκρινα χρήσιμο να συνοψίσω στο βιβλίο αυτό το ισχύον Δίκαιο του Περιβάλλοντος που ταυτίζεται με τους κανόνες της βιωσίμου ανάπτυξης. Έτσι, θα γίνουν φανερές οι νομικές δεσμεύσεις για την χάραξη της μέχρι τώρα ελλειπούσης εθνικής στρατηγικής αλλά και της τρεχούσης πολιτικής. Το πόνημα είναι σαφώς συνθετικό, αποβλέπει δηλ. να δώσει την συνολική εικόνα, το σύστημα της βιωσίμου ανάπτυξης και γι' αυτό περιορίζεται στις βασικές αρχές του, αφού, άλλωστε, είναι και μέρος άλλου μείζονος έργου.

Το βιβλίο είναι διατυπωμένο σε απλή συστημική γλώσσα ώστε να είναι προσιτό στον μέσο αναγνώστη. Γιατί, χωρίς την συστημική σκέψη είναι αδύνατη η κατανόηση του συγχρόνου δικαίου του περιβάλλοντος και η σχεδίαση πολιτικής βιωσίμου ανάπτυξης. Σχεδόν όλες οι νέες επιστήμες, όπως η «επιστήμη της γής» (earth science), η «επιστήμη του περιβάλλοντος» (environmental science), η «οικολογία» κ.ά. είναι διακλαδικές εφαρμογές της ευρύτερης συστημικής επιστήμης. Αλλά και γενικώτερα, για την επιβίωσή του σε ένα κόσμο που γίνεται διαρκώς πιο πολύπλοκος ο κοινός άνθρωπος χρειάζεται την συστημική λογική που είναι και η λογική της βιωσίμου ανάπτυξης.

Σε απλή, λοιπόν, συστημική γλώσσα, η ουσία του βιβλίου αυτού έχει ως εξής: Κατ' αντίθεση προς την άγρια ανάπτυξη, η βιώσιμη ανάπτυξη θα είναι ποιοτική και ελεγχόμενη. Ο έλεγχος θα είναι ένα σύστημα λογικών κανόνων (αλγορίθμων) με αλληλουχία και συνοχή που σκοπόν έχει να διασφαλίσει την φυσική βάση της ποιοτικής ανάπτυξης, δηλ. την επιβίωση των οικοσυστημάτων. Απώτερος στόχος είναι η σταθερή συνεξέλιξη ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων.

- Έτσι, η πρώτη αρχή της δημοσίας οικολογικής τάξεως θεσπίζει τον υποχρεωτικό χαρακτήρα αυτού του συστήματος ελέγχου που αποβλέπει σε πρόδηλο γενικό συμφέρον όχι μόνο της παρούσης γενεάς αλλά και των επομένων: η βιώσιμη ανάπτυξη δεν αφήνεται στην λειτουργία της αγοράς, αλλά είναι ευθύνη του κράτους.

- Η δεύτερη αρχή της βιωσιμότητας απαγορεύει πάσα περαιτέρω μείωση ή υποβάθμιση του φυσικού κεφαλαίου, γιατί και αυτό που απέμεινε από την άγρια ανάπτυξη είναι ζήτημα αν επαρκή για την επιβίωση.

- Η τρίτη αρχή επιβάλλει θετικά τον σεβασμό της φερόσης ικανότητας τόσο των ανθρωπογενών συστημάτων όσο και των οικοσυστημάτων, για να προληφθή η κατασκευή των θνησιγενών υπερτροφικών ανθρωπογενών συστημάτων που συμπαρασύρουν στην αποσύνθεσή τους τα οικοσυστήματα.

- Η τέταρτη αρχή επιβάλλει την διόρθωση αυτού του σφάλματος, όπου είναι ακόμη εφικτή, δηλ. την αποκατάσταση διαταραχθέντος οικοσυστήματος, ούτως ώστε

να αποτρέπεται η μείωση του φυσικού κεφαλαίου.

- Η πέμπτη αρχή αξιώνει την προστασία της βιοποικιλότητας για να διατηρήσει την ευστάθεια (ισορροπία) των οικοσυστημάτων.

- Η έκτη αρχή της κοινής φυσικής κληρονομιάς επιδιώκει να διασφαλίσει χάριν όλων τον ζωτικό πυρήνα του φυσικού κεφαλαίου, δηλ. την άγρια φύση όπου υπάρχει και το έσχατον αποθεματικό της ζωής.

- Η έβδομη αρχή επιβάλλει την ηπία ανάπτυξη των ευπαθών οικοσυστημάτων.

- Η ογδόη αρχή της χωρονομίας επιτάσσει τον συνολικό σχεδιασμό της ισορροπίας ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων ώστε να ελέγχεται και επιτηρείται η ευστάθειά των και η ποιοτική βελτίωση των πρώτων.

- Η ενάτη αρχή της πολιτιστικής κληρονομιάς ενδιαφέρεται για την σταθερή συνέχεια των ανθρωπογενών συστημάτων και τον ποιοτικό χαρακτήρα της αναπτύξεως.

- Η δεκάτη αρχή του βιωσίμου αστικού περιβάλλοντος επιδιώκει να αναστρέψει την προϊούσα παρακμή των συγχρόνων οικισμών και ιδίως των μεγαπόλεων και να επαναφέρει την ποιότητα ζωής στην πόλη.

- Η ενδεκάτη αρχή του φυσικού κάλλους εξυπηρετεί, επίσης, την ποιοτική ανάπτυξη, ενώ

- Η δωδεκάτη (και τελευταία) καθιερώνει την οικολογική συνείδηση των ανθρώπων ως την πραγματική εγγύηση του όλου συστήματος ελέγχου.

Το σύστημα των γενικών αυτών αρχών είναι πλήρες γιατί καλύπτει όλα τα θεμελιώδη προβλήματα της σχέσεως ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων. Επί τη βάση των αρχών αυτών είναι δυνατόν να συναχθούν άλλες, πιο ειδικές, όπου χρειάζονται για την επίλυση συγκεκριμένων προβλημάτων. Σεβόμενοι τις αρχές αυτές οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι να προσδώσουν εφεξής ποιότητα στην ανάπτυξή των, αφ' ενός μεν με τον έλεγχο του φυσικού της κόστους, αφ' ετέρου δε με την σύμμετρη ικανοποίηση υλικών και άυλων αξιών. Πάντως, η επιτυχία του συστήματος ελέγχου προϋποθέτει βιώσιμο κράτος και ιδίως βιώσιμη συμπεριφορά των πολιτών του. Διότι, εν τελευταία αναλύσει, πρόκειται για σύστημα αξιών, για την νέα παιδεία (κουλτούρα) της μεταβιομηχανικής κοινωνίας.

Και δύο λόγια για τον τίτλο του βιβλίου: Ο Δωδεκάδελτος Νόμος υπήρξε ο αρχέγονος Κώδιξ του Ρωμαϊκού Δικαίου την εποχή που ο άνθρωπος είχε αρχίσει να

εξουσίαζή την γη. Οι δώδεκα δέλτοι του περιείχαν τους βασικούς κανόνες που χρειαζόταν τότε η κοινωνική συμβίωση και η παραγωγική δράση των ανθρώπων. Σήμερα η βιώσιμη ανάπτυξη δεν είναι πια εξουσίαση της γης, αλλά συνεργασία ανθρώπου και φύσεως κι αυτή χρειάζεται τον δικό της Δωδεκάδελτο: είναι οι ισάριθμοι βασικοί κανόνες για την συνεργασία αυτή, στους οποίους μπορεί να συνοψισθή το νέο δίκαιο του περιβάλλοντος. Ο Νέος Δωδεκάδελτος δεν είναι απλώς νομικός κώδικς, είναι και εγκόλπιο ηθικής που αν και εξαγγέλλεται ως νέα δικαιώνει τις κλασικές ελληνικές αξίες του «μέτρου» και της «φύσεως». Και θα ήταν τραγική ειρωνεία τυχόν εμμονή των Ελλήνων στην όψιμη μίμηση του δυτικού προτύπου «προόδου» μετά την επίσημη διαπίστωση της αποτυχίας του.

Είναι αλήθεια ότι η Ελλάς θα έχει μεγαλύτερη δυσκολία από τους Ευρωπαίους εταίρους της για να καταστή βιώσιμο κράτος. Γιατί η θεσμική της καχεξία οφείλεται σε υπερτροφικό πελατειακό σύστημα που έχει μεγάλη ικανότητα επιβιώσεως και είναι η κυρία πηγή των δεινών του ελληνικού περιβάλλοντος. Από τη φύση του το σύστημα αυτό είναι εχθρικό προς την τάξη και τον προγραμματισμό και αντιλαμβάνεται το περιβάλλον ως ορυχείον αδαπάνων πλήν προσοδοφόρων πελατειακών παροχών ή συναλλαγών. Η ολεθρία αποτελεσματικότης του συστήματος τείνει να ευτελίση τους θεσμούς προστασίας του περιβάλλοντος και εκτρέφει εκτεταμένη ανομία (η καταπάτηση και εσκεμμένη καταστροφή των δασών και οικοτόπων, η αυθαίρετη δόμηση κ.λπ. είναι μερικά δείγματά της), στην οποίαν έχει ήδη εθισθή μέρος του πληθυσμού.

Αλλά και εκεί που δεν υπάρχουν πελατειακές σχέσεις είναι πτωχή η ικανότης σχεδιασμένης παρεμβάσεως και ανίσχυρη η βούληση εκτελέσεως του νόμου. Οι περιπτώσιολογικές ρυθμίσεις παραμένουν σταθερά πρακτική, συμβατή με εκτιμήσεις πολιτικού κόστους που καθορίζουν την πολιτική συμπεριφορά. Στην μελανή αυτή εικόνα υπάρχουν και αισιόδοξα σημεία, όπως είναι ιδίως η αφύπνιση της οικολογικής συνειδήσεως των νέων, το οικολογικό κίνημα, η αντίσταση δημοσίων ανδρών, επιστημόνων και υπαλλήλων και η άκαμπτη επιμονή των δικαστηρίων στην επιβολή τάξεως. Τίποτε άλλο δεν εξηγεί καλύτερα την νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας στα θέματα του περιβάλλοντος από την σταθερή αντίθεσή του προς την απροκάλυπτη ή υπόγεια δράση του πελατειακού συστήματος στα θέματα αυτά^[1].

Υπάρχει, λοιπόν, ελπίς και για την Ελλάδα. Το αντίθετο δεν θα τιμούσε την ευφύια και την παράδοση του λαού αυτού, του οποίου η αρχέγονη θρησκεία υπήρξε μεταφυσική οικολογία με έξοχο ποιητικό συμβολισμό. Ήλλωστε, με τα δεδομένα των λεγομένων «πρασίνων λογαριασμών» («green accounts») η Ελλάς είναι εκ των πλουσιωτέρων χωρών και τίποτα δεν μπορεί να δικαιολογήσει τυχόν άφρονα απεμπόληση του εθνικού φυσικού πλούτου.

Ι. Τι είναι το νέο δίκαιο του περιβάλλοντος

1. Νέον είναι το Δίκαιο του Περιβάλλοντος όπως διαμορφώθηκε μετά την Διάσκεψη Κορυφής της Γης (Earth Summit) στο Ρίο της Βραζιλίας τον Ιούνιο του 1992. Η Παγκόσμια αυτή Διάσκεψη και τα πορίσματά της, ιδίως δε η Διακήρυξη και η Agenda '21, αποτελούν ορόσημο στην εξέλιξη της δημοσίας πολιτικής και του δικαίου του περιβάλλοντος εξ αιτίας της ριζικής αλλαγής που επέφεραν σε αμφότερα. Και ναι μεν το αμέσως παραχθέν δίκαιο και ιδίως η Agenda '21 ήταν κυρίως «μαλακό» (soft), δηλαδή διεκήρυξε νέες αξίες που ιδρύουν ηθικές δεσμεύσεις, πλήν όμως εξέφραζε παγκόσμια συναίνεση και δια τούτο μετετράπη ταχύτατα σε «σκληρό» (hard) μέσω διεθνών συνθηκών (λ.χ. Maastricht) ή των κατ' ιδίαν εθνικών νομοθεσιών.

2. Η ουσία της ριζικής αλλαγής συνίσταται σε τούτο: πριν από το Ρίο, το Δίκαιο του Περιβάλλοντος ήταν «ειδικό», δηλ. σύνολο διατάξεων που αφορούσαν ειδικά θέματα προστασίας του περιβάλλοντος. Ένα τυπικό (ειδικό) δίκαιο περιβάλλοντος περιελάμβανε συνήθως διατάξεις για την προστασία της αγρίας φύσεως (συμπεριλαμβανομένων των δασών), για την πρόληψη της ρυπάνσεως και για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Τοιουτοτρόπως υπήρχεν ο εξής δυϊσμός στο Δίκαιο: από το ένα μέρος υπήρχε το Οικονομικό Δίκαιο της Αναπτύξεως και από το άλλο το Δίκαιο Προστασίας του Περιβάλλοντος. Κι ο δυϊσμός αυτός εσήμαινεν ότι η Πολιτεία ήταν ελεύθερη να σχεδιάζη την αναπτυξιακή πολιτική της με καθαρώς οικονομικά κριτήρια, αλλά παραλλήλως υπεχρεούτο να αίρη ή μετριάζη τις βλαπτικές συνέπειές της για το περιβάλλον. Μετά το Ρίο ο δυϊσμός αυτός εξέλιπε και το δίκαιο του περιβάλλοντος συγχωνεύθηκε με το δίκαιο της αναπτύξεως και τα δύο έγιναν ένα. Η συγχώνευση κατέστη δυνατή με την διάπλαση γενικών περιβαλλοντικών αρχών που διεισδύουν σε όλες τις επί μέρους δημόσιες πολιτικές και ως θεμελιώδη κριτήρια κατευθύνουν την σχεδίαση και εκτέλεσή των. Επομένως, ο πυρήν κάθε δημοσίας πολιτικής είναι περιβαλλοντικός και δια τούτο το νέο δίκαιο του περιβάλλοντος αποτελεί το σύνολο των γενικών αυτών αρχών. Είναι δε γενικές οι αρχές, γιατί το εύρος των επιτρέπει την εφαρμογή των σε όλες ή στις περισσότερες δημόσιες πολιτικές. Έτσι λ.χ. κατ' εφαρμογήν της αρχής της βιωσιμότητας αξιούμε βιώσιμη ενεργειακή πολιτική, βιώσιμη γεωργία, βιώσιμη βιομηχανία, βιώσιμο τουρισμό, βιώσιμους οικισμούς κ.λπ., κατ' εφαρμογήν της αρχής της βιοποικιλότητας, αναπτυξιακή ή χωροταξική ή πολιτική δημοσίων έργων που να μην απειλεί την ποικιλία των ειδών, κατ' εφαρμογήν της αρχής της φερούσης ικανότητας πολεοδομία που να μην θίγη την φέρουσα ικανότητα οικισμού, δασική πολιτική που να μην θίγη την φέρουσα ικανότητα των δασικών οικοσυστημάτων, διαχείριση αυτών που να μην θίγη την φέρουσα ικανότητα αυτών, κ.ο.κ.

3. Η νομική θεμελίωση του νέου περιβαλλοντικού δικαίου αναχωρεί από την

κατοχύρωση του θεμελιώδους κανόνος της λεγομένης «βιωσίμου» ή «διηνεκούς» ή αειφόρου «αναπτύξεως» από τον οποίο πηγάζουν οι προαναφερθείσες γενικές αρχές. Ο θεμελιώδης κανών αναγνωρίζει και εμπεριέχει τον άρρηκτο δεσμό περιβάλλοντος και οικονομίας, αφού ορίζει εκ προοιμίου ότι κάθε οικονομική δραστηριότητα πρέπει να είναι φιλική προς το περιβάλλον. Έτσι, η Αρχή (1) της Διακηρύξεως του Ρίο (1992) ορίζει ότι οι άνθρωποι δικαιούνται να αναπτύξουν την παραγωγική τους ζωή σε αρμονία με την φύση, η Αρχή (3) ότι το δικαίωμα αναπτύξεως πρέπει να ασκείται με δίκαιο τρόπο που θα ικανοποιεί τις περιβαλλοντικές και αναπτυξιακές ανάγκες της παρούσης αλλά και των επόμενων γενεών, και η Αρχή (4) ότι για να επιτευχθή η βιώσιμη ανάπτυξη, η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της αναπτυξιακής διαδικασίας που δεν μπορεί να ληφθή υπ' όψιν απομονωμένη από αυτή: Ο θεμελιώδης κανών παραμένει ανθρωποκεντρικός, διότι η Αρχή (1) ορίζει επίσης ότι ο άνθρωπος παραμένει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος για την βιώσιμη ανάπτυξη. Όπως θα δούμε, όμως, παρακάτω, η φιλοσοφική βάση του κανόνος είναι συστημική και προϋποθέτει ότι τα καλώς εννοούμενα συμφέροντα ανθρώπου και φύσεως δεν συγκρούονται ούτε είναι ανταγωνιστικά, αλλά μπορούν να εναρμονισθούν. Και η μεν Διακήρυξη του Ρίο είναι «μαλακό» δίκαιο, επειδή περιορίζεται στην εξαγγελία των αξιών που πρέπει να καταστούν έννομα αγαθά. Εις ό,τι, όμως, αφορά στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ελλάδα, η μετατροπή αυτή έχει συντελεσθεί: α) με το Άρθρο (β) των Κοινών Διατάξεων της Συνθήκης του Maastricht για την Ευρωπαϊκή Ένωση, το οποίο ρητώς ορίζει ότι η Ένωση έχει ως σκοπόν, «να προωθήση ισορροπία και βιώσιμη οικονομική και κοινωνική πρόοδο», β) με το άρθρο 2 των Αρχών της ίδιας Συνθήκης που επαναλαμβάνει ότι η Κοινότητα θα προωθήση στον χώρο της ισόρροπη και αρμονική ανάπτυξη σεβόμενη το περιβάλλον, γ) με το άρθρο 130P της ίδιας Συνθήκης, που ορίζει ότι οι απαιτήσεις περιβαλλοντικής προστασίας πρέπει να ενσωματώνονται στον καθορισμό και στην εκτέλεση των πολιτικών της Κοινότητας, και δ) με το άρθρο 130u που ορίζει ότι η κοινοτική πολιτική οικονομικής συνεργασίας με τις αναπτυσσόμενες χώρες θα ευνοή την βιώσιμη οικονομική και κοινωνική πολιτική των χωρών αυτών. Η Συνθήκη του Maastricht έχει κυρωθεί με τον ν. 2077/7-8-1992 (ΦΕΚ 136) και επομένως οι ανωτέρω διατάξεις αποτελούν και εσωτερικό ελληνικό δίκαιο με υπερνομοθετική ισχύ. Στην νομολογία των δικαστηρίων ο θεμελιώδης κανών της βιωσίμου αναπτύξεως έγινε δεκτός για πρώτη φορά με την υπ' αριθ. 53/1993 απόφαση του Ε΄ Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας, ερμηνεύοντας το άρθρο 24 του Συντάγματος, υπό το φώς της Agenda '21.

4. Υπό το εκτεθέν περιεχόμενόν του ο θεμελιώδης κανών της «βιωσίμου αναπτύξεως» απομακρύνεται και από την κλασική οικονομική θεωρία της αναπτύξεως που υπελάμβανε την οικονομία ως αυτόνομο ανθρωπογενές σύστημα, διεπόμενο δηλ. από ιδίους νόμους, και ανεξάρτητο από την φύση. Η ανάπτυξη δεν ταυτίζεται πλέον με την μονοδιάστατη οικονομική μεγέθυνση του παρελθόντος, αλλά είναι πολύπλοκη, «ολοκληρωμένη» και «ισορροπημένη» διαδικασία, με την οποία δεν αυξάνεται μόνον ο πλούτος, αλλά όλες οι αξίες του ανθρώπου και μόνο στο μέτρο που επιτρέπει η

«αποδοτική» αξιοποίηση των φυσικών πόρων και ο σεβασμός του περιβάλλοντος. Εγκαταλείπεται, έτσι, η αφύσικη απομόνωση της οικονομίας και η δεσπόζουσα θέση της στα ανθρωπογενή συστήματα. Η οικονομία παραμένει σημαντική για τον άνθρωπο, αφού του παρέχει τα υλικά αγαθά, αλλά εντάσσεται με ισοτιμία στα ανθρωπογενή συστήματα και τιθασεύεται με την προσγείωσή της, δηλ. με την αναγνώριση της φυσικής (περιβαλλοντικής) εξαρτήσεώς της.

5. Ο κανών της βιωσίμου αναπτύξεως είναι θεμελιώδης γιατί απαντά στο κεφαλαιώδες ερώτημα της σχέσεως των ανθρωπογενών συστημάτων με τα φυσικά οικοσυστήματα, που είναι το πρόβλημα της σχέσεως πολιτισμού και φύσεως, Ανθρώπου-Γαίας. Μέχρι τώρα ο πολιτισμός αναπτύχθηκε «αναλώμασι» της φύσεως. Έγινε, όμως, φανερό ότι η εξουσιαστική σχέση ανθρώπου-φύσεως δεν μπορεί πλέον να συνεχισθή χωρίς κίνδυνο του πολιτισμού. Η αποκήρυξη της αδηφάγου οικονομίας σημαίνει και νέα τοποθέτηση του θεμελιώδους ζητήματος. Εφεξής τα ανθρωπογενή συστήματα θα εναρμονίζονται με τα φυσικά οικοσυστήματα έτσι ώστε να μπορούν να συνεξελίσσονται αμφότερα. Διότι και τα δύο είναι δυναμικά: αναπτύσσεται ο πολιτισμός αλλά εξελίσσεται και η φύση, υπάρχει δε αμοιβαία εξάρτηση και αλληλεπίδραση μεταξύ των εξελίξεων αυτών. Ο θεμελιώδης κανών, λοιπόν, εμπεριέχει την αναθεώρηση του πολιτιστικού προτύπου και την καθιέρωση νέων αξιών, που προωθούνται μέσω του Διεθνούς Δικαίου.

6. Ο θεμελιώδης κανών της βιωσίμου αναπτύξεως υποδηλοί ότι το νέο δίκαιο του περιβάλλοντος είναι πράγματι οι κανόνες που θα εγγυηθούν και θα πραγματώσουν την συνεξέλιξη όλων των ανθρωπογενών συστημάτων και των (φυσικών) οικοσυστημάτων. Κατ' ανάγκην, λοιπόν, οι κανόνες αυτοί είναι α) νέοι, αφού αποβλέπουν σε νέαν ισορροπία ανθρώπου-φύσεως, β) κατευθυντήριοι, αφού θα χρησιμεύουν ως οδηγοί/κριτήρια για την επίλυση των προβλημάτων της συνθέσεως των ανθρωπογενών και φυσικών οικοσυστημάτων στις επί μέρους πολιτικές και τους κλάδους δικαίου, γ) συστημικοί, αφού στηρίζονται στη μεθοδολογία της συστημικής επιστήμης, με την οποία και μόνον είναι δυνατή η σύλληψη και εκλογίκευση των πολυπλόκων σχέσεων ανθρώπου-φύσεως, δ) διεπιστημονικοί, αφού στηρίζονται στα δεδομένα πλείστων επιστημών που θα συντεθούν με τα συστημικά πρότυπα, και ε) έχουν παγκόσμια ομοιομορφία, αφού αναπτύσσονται υπό την καθοδήγηση του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου. Με τα ανωτέρω χαρακτηριστικά του το νέο δίκαιο του περιβάλλοντος θα συνεχίσει να τίθεται με κανονιστικά κείμενα (νόμων, δ/των, κ.λπ.) αλλά θα είναι κατ' εξοχήν δικαστικό-πραιτωρικό δίκαιο, αφού κανείς θετός κανών δεν μπορεί να προβλέψει εκ των προτέρων τα πολυάριθμα προβλήματα από τη συνάντηση, τριβή ή και σύγκρουση ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων. Τα δυναμικά αυτά προβλήματα θα επιλύονται εν τέλει από δικαστές, καθοδηγούμενους από τους γενικούς κανόνες ή και τους ειδικούς όπου υπάρχουν. Έτσι, οι δικαστές θα είναι οι εγγυητές του θεμελιώδους κανόνος. Ως εκ τούτου: α) Σπουδαιότερος κλάδος του δικαίου του περιβάλλοντος θα είναι ο διοικητικός που θα παρέχη τη μεγαλύτερη

προστασία εν συγκρίσει προς το αστικό και ποινικό δίκαιο του περιβάλλοντος. β) Σπουδαίο ρόλο θα διαδραματίζει η προληπτική λειτουργία του δικαίου, ιδίως δε η αναστολή εκτελέσεως των διοικητικών πράξεων, αφού ο θεμελιώδης κανών επιτάσσει την πρόληψη της βλάβης του περιβάλλοντος. γ) Η επέμβαση του δικαστού θα είναι αποτελεσματική. δ) Η εκπαίδευση των δικαστών θα περιλαμβάνει εδραία γνώση της περιβαλλοντικής επιστήμης.

7. Μπορούμε, λοιπόν, να συνοψίσουμε τις διαφορές παλαιού και νέου δικαίου του περιβάλλοντος. Κατ' αρχήν το παλαιό δίκαιο δεν γεννήθηκε την δεκαετία του '70, όπως εσφαλμένα γράφεται συνήθως. Διατάξεις προστασίας του περιβάλλοντος υπάρχουν από καταβολής δικαίου και το αντικείμενό τους εποίκιλε αναλόγως των αγαθών που εκρίνοντο κάθε φορά προστατευτέα. Υπήρξε από παλιά δασική νομοθεσία, υγειονομική νομοθεσία, προστασία αρχαιοτήτων κ.λπ. Απλώς, πριν από μία περίπου γενιά, όλες αυτές οι διατάξεις συγκεντρώθηκαν και ονομάστηκαν «περιβαλλοντικό» δίκαιο. Το νέο, όμως, δίκαιο περιβάλλοντος διαφέρει από εκείνο.

- Ο σκοπός του παλαιού δικαίου ήταν αποτρεπτικός: να εμποδίσει δηλ. ή να περιορίσει την βλάβη του περιβάλλοντος από τις ενέργειες του ανθρώπου. Η έννοια του περιβάλλοντος ήταν στενή, αφού περιέκλειε κυρίως την άγρια φύση, και οι κανόνες προστασίας είχαν στατικό και αστυνομικό χαρακτήρα.

- Ο σκοπός του νέου δικαίου είναι, αντιθέτως, θετικός: Το νέο δίκαιο επιχειρεί να κατευθύνει και διαπλάσει τις ενέργειες του ανθρώπου. Ασφαλώς ενσωματώνει και το παλαιό δίκαιο, αλλά βαίνει πολύ πέραν αυτού. Το νέο δίκαιο ταυτίζεται με το δίκαιο της βιωσίμου αναπτύξεως.

- Το περιβάλλον εννοιολογείται με ευρύτατο και πολύπλοκο τρόπο, αφού περιλαμβάνει όχι μόνον τα οικοσυστήματα αλλά και τις αμοιβαίες διασυνδέσεις των με τα ανθρωπογενή συστήματα.

- Το δίκαιο περιβάλλοντος γίνεται δυναμικό, αφού οφείλει: α) να αποκαταστήσει την διαταραχθείσα ισορροπία οικοσυστημάτων και ανθρωπογενών συστημάτων, β) να διασφαλίσει την συνεξέλιξη αμφοτέρων στο μέλλον.

- Αποδέκτης του νέου δικαίου δεν είναι μόνον το κράτος ή η Διοίκησή του. Οι κανόνες της βιωσίμου αναπτύξεως δεν καθοδηγούν μόνον τις δημόσιες υπηρεσίες που σχεδιάζουν και υλοποιούν τις επί μέρους δημόσιες πολιτικές. Είναι μάλλον κώδιξ αξιών και αντιστοίχων κανόνων που απευθύνεται σε όλα τα μέλη της κοινωνίας, επιστήμονες, ερευνητές, επιχειρηματίες, οργανώσεις και πολίτες και όλων αυτών την συμπεριφορά επιδιώκει να επηρεάσει και να τροποποιήσει. Γιατί όλων αυτών η εγρήγορση, υποστήριξη και συνεργασία χρειάζεται για να πραγματοποιηθεί το ιδεώδες της βιωσίμου αναπτύξεως. Κατά βάθος, το νέο δίκαιο του περιβάλλοντος δεν

αρκείται, όπως το παλαιό, να προστατεύσει την φύση από τις συνέπειες της αγρίας αναπτύξεως. Επιδιώκει να διορθώσει αδικίες και να αναστρέψει την παρακμή του δυτικού προτύπου της προόδου, γιατί έχει κατανοήσει τις διασυνδέσεις του ηθικού προβλήματος της δικαιοσύνης με την σωτηρία της φύσεως και την αποκατάσταση της ισορροπίας της. Έτσι λ.χ. κατ' εφαρμογήν των «αρχών του δικαίου κόσμου» το νέο δίκαιο περιβάλλοντος επιβάλλει μεν τον περιορισμό της υπερκαταναλώσεως των πλουσίων χωρών, αλλά ανέχεται την ενδογενή ανάπτυξη των φτωχών προς εξίσωση του βιοτικού επιπέδου. Το νέο δίκαιο μεριμνά, επίσης, για την «κοινή» φυσική κληρονομία και δεν αποκρύπτει την προτίμησή του προς ένα νέο τρόπο ζωής, στον οποίο θα δεσπόζουν η λιτότης και η ισορροπία των αξιών. Σε επίπεδο διατάξεων, η Αρχή (5) της Διακηρύξεως του Ρίο ορίζει ότι η εξάλειψη της φτώχειας είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την βιώσιμη ανάπτυξη και η Αρχή (8) ότι για τον ίδιο σκοπό και για υψηλότερη ποιότητα ζωής πρέπει να εγκαταλειφθούν τα μη βιώσιμα πρότυπα παραγωγής και καταναλώσεως.

II. Το περιβάλλον και η κρίση του σήμερα: Οι παγκόσμιες οικολογικές αλλαγές

1. Το «περιβάλλον» δεν είναι απλώς μια καινούργια λέξη για την φύση. Είναι η βαθύτερη και πληρέστερη μέχρι τώρα εννοιολογική σύλληψη του πεδίου στο οποίο εκτυλίσσεται η ανθρώπινη περιπέτεια. Η φύση εννοιολογήθηκε ως «περιβάλλον», όταν είχε πια υποστεί σημαντικές αλλαγές από τον άνθρωπο και είχε αποκτήσει πολύπλοκες σχέσεις με τα δημιουργήματά του, τα ανθρωπογενή συστήματα. Χρειαζόταν πλέον μια επιστημονική μεταγλώσσα για να περιγραφούν οι σχέσεις αυτές που ανήκαν στους χώρους πολλών επιστημών. Την μεταγλώσσα αυτήν προσέφερε η συστημική επιστήμη που είναι η επιστήμη της πολυπλοκότητας και άρα η καταλληλότερη για το περιβάλλον.

2. Επιστήμη, Πολιτική και Δίκαιο αντλούν σήμερα τον ορισμόν του περιβάλλοντος, ενσυνειδήτως ή ανεπιγνώτως, από την συστημική επιστήμη. Μόνον όταν συλληφθή ως «σύστημα» το περιβάλλον μπορεί να αποδοθεί εννοιολογικώς. Διεθνές Δίκαιο, Σύνταγμα και Νόμος, όταν ομιλούν για το περιβάλλον, παραπέμπουν στην συστημική έννοιά του, έστω και αν ενίοτε την αποδίδουν αδοκίμως, γιατί αυτή είναι η ευρύτερη δυνατή, αλλά ταυτοχρόνως πλήρης και ακριβής.

3. Κατά την συστημική επιστήμη, «περιβάλλον» είναι μεγασύστημα αποτελούμενο από οικοσυστήματα και ανθρωπογενή συστήματα τελούντα σε πολύπλοκες σχέσεις δυναμικής αλληλεπιδράσεως. Και τα μέν οικοσυστήματα είναι οργανωμένα σύνολα εμβίων συστημάτων και φυσικών συστημάτων (βιοτόπων), τα δε

ανθρωπογενή συστήματα είναι συστήματα μετατροπής ύλης/ενεργείας και πληροφορίας που σχεδιάζει, εκτελεί και διαχειρίζεται ο άνθρωπος κατά την δυναμική αλληλεπίδρασή του με τα οικοσυστήματα. Στο παρατιθέμενο Διάγραμμα (1) απεικονίζεται ο συστημικός ορισμός του περιβάλλοντος. Κατά τον ορισμόν αυτό, το περιβάλλον είναι ιεραρχικό σύστημα: το ανώτατο, δηλ. το περιεκτικώτερο, (πλανητικό) υπερσύστημα είναι εκείνο της Γαίας, που προϋποτίθεται ως αυτορρυθμιζόμενο και τελούν υπό το ηλιακό σύστημα ελέγχου διά του οποίου και ενεργοποιείται. Τα ανθρωπογενή συστήματα, μολονότι έλαβαν ύπαρξη ως τοπικά συστήματα, εξελίσσονται ήδη σε πλανητικά και τουλάχιστον ορισμένα εξ αυτών (οι επικοινωνίες και αγορά κεφαλαίων) έχουν ήδη γίνει παγκόσμια. Τα οικοσυστήματα εννοιολογούνται συνήθως ως τοπικά και κατά την δυναμική αλληλεπίδρασή τους με τα ανθρωπογενή υφίστανται συνεχή συρρίκνωση, αλλοίωση, αντικατάσταση ή και καταστροφή. Ιεραρχικώς, υπέρκεινται των εμβίων και των φυσικών συστημάτων δια της συνθέσεως των οποίων προκύπτουν. Τα έμβια συστήματα είναι συστήματα δυνάμενα να επεξεργαστούν πληροφορία, τούθ όπερ αποτελεί το κύριο γνώρισμα της ζωής και υπό την έννοια αυτήν υπέρκεινται των φυσικών. Αλλά και εντός των εμβίων συστημάτων υφίσταται ιεραρχία κατά λόγον πολυπλοκότητας με την πανίδα υπεράνω της χλωρίδος και τα πρωτεύοντα εις την κορυφήν της πανίδος. Τα φυσικά συστήματα ανήκουν στις κατώτερες τάξεις της ιεραρχίας του περιβάλλοντος και αποτελούνται από φυσικά/χημικά στοιχεία οργανωμένα στα μείζονα υποσυστήματα ατμοσφαιράς, κλίματος, υδροσφαιράς και λιθοσφαιράς.

4. Κατά την συστημική αυτή περιγραφή του περιβάλλοντος ο άνθρωπος ως βιολογικός μεν οργανισμός είναι έμβιο σύστημα. Λόγω όμως της ηθικής προσωπικότητός του αναδύεται εκ των εμβίων συστημάτων και αποτελεί εντελώς ιδιαίτερο σύστημα, το οποίον, από της πλευράς του δικαίου του περιβάλλοντος, ενδιαφέρει ως κατασκευαστής και διαχειριστής πολυπλόκων συστημάτων, των ανθρωπογενών, εντός των οποίων ζεί και δραστηριοποιείται. Από τα ανθρωπογενή συστήματα ο ίδιος ο άνθρωπος, ως βιολογικός οργανισμός, επηρεάζεται διττώς: αφ' ενός μεν από την ποιότητα της δομής των (λ.χ. του περιβάλλοντος εργασίας, πόλεως κ.λπ.), αφ' ετέρου δε από την επίδραση που έχουν στον ίδιο και στο φυσικό περιβάλλον οι εισροές και εκροές τους (λ.χ. η εξόρυξη πρώτων υλών, τα γεωργικά και βιομηχανικά προϊόντα, τα απόβλητα, η ρύπανση κ.λπ.).

5. Έχοντα, κατ' ανάγκην, τα οικοσυστήματα ως βάση της υλικής των δομής, τα ανθρωπογενή συστήματα κατασκευάζονται και εξελίσσονται αναλώμασι των πρώτων. Ήρα, εξαρτώνται εξ αυτών κατά διττό τρόπο: α) καθ' ό μέτρον μετατρέπουν τα στοιχεία των σε φυσικούς πόρους για τον άνθρωπο, β) καθ' ό μέτρον επιρρίπτουν σε αυτά τις συνέπειες της λειτουργίας των λ.χ. παραγωγή θερμικής ενεργείας, ρύπανση κ.λπ.. Υφίσταται, λοιπόν, εντεύθεν διπλός βρόχος αναδράσεως, αφού α) οι φυσικοί πόροι είναι πεπερασμένοι και υπόκεινται σε εξάντληση, β) πεπερασμένη είναι και η φέρουσα ικανότης των οικοσυστημάτων. Η σύγχρονη κρίση του περιβάλλοντος

εγεννήθη, αφ' ής τα ανθρωπογενή συστήματα κατέστησαν ικανά να παραγάγουν παγκόσμιες αλλαγές (global changes), δηλ. αισθητή διατάραξη του πλανητικού οικοσυστήματος της Γαίας. Η διατάραξη αυτή έχει ιδίως εκδηλωθή με την αραίωση του στρώματος του όζοντος, την αύξηση της θερμοκρασίας (φαινόμενο θερμοκηπίου) και την αλλαγή του κλίματος. Μείζονες διαταράξεις και καταστροφές του οικοσυστήματος της Γαίας έχουν, κατά την εξελικτική θεωρία, λάβει χώρα επανειλημμένως στο μακρινό παρελθόν και εξ άλλων αιτιών, οπότε σημειώθηκαν και εξαφανίσεις ειδών. Το ιδιαίζον της συγχρόνου οικολογικής κρίσεως είναι ότι παράγεται από ενέργειες του ανθρώπου. Μολονότι από ωρισμένη πλευρά (βλ. κατ. III), καταβάλλεται προσπάθεια να υποβαθμισθή η βαρύτης και οξύτης της κρίσεως, πρέπει να τονισθή ότι τούτο δεν είναι θέμα υποκειμενικής αξιολογήσεως. Διότι η σύγχρονη οικολογική κρίση έχει επισήμως αξιολογηθή από το Διεθνές Δίκαιο ως σοβαρή και επικίνδυνη. Έτσι, ήδη από την Διακήρυξη της Στοκχόλμης (1972) είχε διαπιστωθή ότι «Βλέπουμε γύρω μας αυξανόμενες αποδείξεις ζημιών που προκαλούν οι άνθρωποι σε πολλές περιοχές της γης. Επικίνδυνος βαθμός ρύπανσης των υδάτων, της ατμόσφαιρας, του εδάφους και ζώντων οργανισμών, μεγάλες και ανεπιθύμητες αναταραχές στην οικολογική ισορροπία της βιόσφαιρας, καταστροφή και αφάιμαξη αναντικατάστατων πηγών πλούτου, μεγάλες ελλείψεις επιζήμιες για την φυσική, πνευματική και κοινωνική υγεία του ανθρώπου, στο δημιουργούμενο από τον άνθρωπο περιβάλλον, ειδικότερα στο περιβάλλον όπου ζούμε και εργαζόμαστε». Οι προειδοποιήσεις έγιναν εντονότερες με την Διακήρυξη του Ρίο, στην οποία επισημαίνεται ότι η ανθρωπότης ευρίσκεται σε κρίσιμη ιστορική στιγμή: «Είμαστε αντιμέτωποι με την διαιώνιση ανισοτήτων μεταξύ και εντός των εθνών, κακή υγεία και αγραμματοσύνη και την συνεχιζόμενη χειροτέρευση των οικοσυστημάτων από τα οποία εξαρτώμεθα για την ευζωΐα μας...». (U.N., General Assembly, Resolution 44/228/22.12.1989). Αλλά και η Σύμβαση για την Βιολογική Ποικιλότητα (1992) «εκφράζει ανησυχία για το γεγονός, ότι η βιολογική ποικιλότητα μειώνεται σημαντικά λόγω ωρισμένων δραστηριοτήτων».

Η παγκοσμία, λοιπόν, κρίση του περιβάλλοντος πρέπει να θεωρείται ως δεδομένη και απλώς η άρνησή της χρησιμοποιείται ως πρόφαση μή συμμορφώσεως προς τις αρχές του νέου δικαίου του περιβάλλοντος. Εξ άλλου, η έκταση της κρίσεως αυτής προσδίδει ιδίως προτεραιότητα εφαρμογής στην αρχή της υποχρεωτικής αποκαταστάσεως της ισορροπίας οικοσυστημάτων και ανθρωπογενών συστημάτων, όπου αυτή έχει ήδη διαταραχθή.

6. Κατά την λογική των συστημάτων, οι «παγκόσμιες αλλαγές» μοιραίως θα επεκταθούν πέραν των αλλαγών του πλανητικού οικοσυστήματος και στην ζωή των ανθρώπων, των οποίων θα επηρεάσουν την υγεία, απασχόληση, διαμονή και διαβίωση εν γένει. Ήδη έχουν αρχίσει να επισυμβαίνουν και οι πρώτες μεταναστεύσεις λαών. Λόγω των «παγκοσμίων αλλαγών» το διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος, έχον την εποπτεία του προβλήματος, θα έχει και την πρωτοπορία έναντι των εθνικών δικαίων

κατά την διάπλαση των αναγκαίων κανόνων συμπεριφοράς. Γι' αυτό, οι Διακηρύξεις του, με τις οποίες αποσαφηνίζονται και διατυπώνονται οι αξιολογικοί σκοποί του νέου δικαίου του περιβάλλοντος πρέπει αφ' ενός να ενεργοποιούν τον εθνικό νομοθέτη, αφ' ετέρου δε και ιδίως να καθοδηγούν κυβερνήσεις, δικαστές και πολίτες στην ερμηνεία και εφαρμογή των αρχών του νέου δικαίου. Από της απόψεως αυτής σπουδαίο και αναντικατάστατο βοήθημα είναι η Agenda '21 που πρέπει να θεωρηθεί ως η κοσμική Βίβλος του 21ου αιώνας και το εγκόλπιο κάθε δημοσίου λειτουργού και πολίτου. Έργο συστημικών επιστημόνων, η Agenda '21 αποτελεί το παγκόσμιο σχέδιο διαχείρισεως της οικολογικής κρίσεως με λεπτομερή προγράμματα για όλα τα ανθρωπογενή συστήματα. Κάθε χώρα έχει τα δικά της προβλήματα περιβάλλοντος. Ο διαχειριζόμενος, όμως, αυτά οφείλει να γνωρίζει καλώς την φύση των και την παγκόσμια πολιτική προτού ανακαλύψει περαιτέρω τις ιδιομορφίες του ιδιού του προβλήματος και του τρόπου με τον οποίο θα ευθυγραμμισθή με την κατεύθυνση της Agenda '21. Στο παρατιθέμενο Διάγραμμα (2 και 2α) γίνεται σαφές ότι οι αρχές του νέου δικαίου περιβάλλοντος συναποτελούν υπό τεχνικήν έννοια κυβερνητικό σύστημα ελέγχου με σκοπούς: α) την αποκατάσταση της ισορροπίας του μεγασυστήματος της Γαίας, β) την χειραγωγή της αλληλεπιδράσεως οικοσυστημάτων και ανθρωπογενών συστημάτων χάριν της συνεξελίξεώς των.

7. Ο συστημικός ορισμός του «περιβάλλοντος» επισύρει ορθώς την προσοχή στην αλληλεπίδραση των στοιχείων του που υφίσταται σε όλα τα ιεραρχικά επίπεδα. Έτσι, μεταξύ οικοσυστημάτων υπάρχει αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδραση: Η ρύπανση χερσαίου οικοσυστήματος επηρεάζει την ισορροπία παρακειμένου λιμναίου ή θαλασσίου οικοσυστήματος, η επίχωση ρέματος τον γειτνιάζοντα οικισμό, η διάβρωση όρους και η αποξήρανση υγροτόπου επηρεάζουν την κατανομή των υδάτων επιφανείας κ.ο.κ. Αλλά και μεταξύ των εμβίων και φυσικών στοιχείων του οικοσυστήματος η αλληλεξάρτηση είναι στενή: μείωση των ειδών κλονίζει την ισορροπία του οικοσυστήματος κ.ο.κ. Η καίρια σημασία της αλληλεξαρτήσεως και αλληλεπιδράσεως των στοιχείων του περιβάλλοντος ηγνοήθη ή υπετιμήθη μέχρι σήμερα τόσο από την συμβατική (αναλυτική) επιστήμη όσο και από την πολιτική. Αποτέλεσμα τούτου είναι η ανεπαρκής γνώση της λειτουργίας των οικοσυστημάτων και η τυφλή παρέμβαση του ανθρώπου σ' αυτήν. Είναι αυτόχρονα τραγικό να εξαφανίζονται είδη πριν καν γίνει γνωστή η λειτουργία των στα υπάρχοντα οικοσυστήματα. Η συστημική επιστήμη έφερε στο φως την σημασία των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των στοιχείων του περιβάλλοντος και, έστω *in ex-tremis*, κατέστησε προσεκτικώτερη και πλέον υπεύθυνη την σχεδίαση της ανθρωπίνης παρεμβάσεως στα οικοσυστήματα.

8. Με την νομική του προστασία το περιβάλλον έγινε «έννομο αγαθό» όπως είχε γίνει ήδη η «ζωή» και η «αξία» του ανθρώπου (βλ. άρθρ. 2 του Συντάγματος), η ελευθερία του (άρθρ. 5) και η υγεία του (άρθρ. 21). Είναι λάθος να πιστεύεται ότι το περιβάλλον έγινε έννομο αγαθό προς χάριν του ανθρώπου και για να προστατευθούν

αποτελεσματικώτερα τα ανωτέρω αγαθά του. Παρόμοια αντίληψη αναχωρεί από την ίδια αναλυτική λογική που αντιπαραθέτει τον άνθρωπο στην φύση και απλώς εξευγενίζει τα κίνητρά του. Εξίσου, όμως, λάθος είναι να θεωρείται η φύση ως ίδιον υποκείμενο δικαίου που μπορεί να αντιταχθή στα δικαιώματα του ανθρώπου. Διότι το δίκαιο έχει ως αποδέκτες μόνον λογικά όντα, δηλ. τον άνθρωπο. Η ορθή θέση είναι ότι το περιβάλλον προστατεύεται ως έννομο αγαθόν υπό την προεκτεθείσα συστημική ενότητά του, που περικλείει και τα ανθρωπογενή συστήματα. Το περιβάλλον προστατεύεται επειδή ο άνθρωπος δεν νοείται και δεν μπορεί να υπάρξει εκτός αυτού, δηλ. επειδή υπάρχει ταυτότης συμφερόντων ανθρώπου και περιβάλλοντος.

9. Αφ' ής το περιβάλλον κατέστη έννομο αγαθόν, η συνταγματική προστασία του δέον να είναι πλήρης. Τούτο σημαίνει ότι σκοπός της προστασίας αυτής είναι η διασφάλιση της «ομοιοστάσεως», δηλ. της ισορροπίας του, χάριν της συνεξελίξεως οικοσυστημάτων και ανθρωπογενών συστημάτων. Η προστασία αυτή πρέπει να παρέχεται σε όλα τα στοιχεία του περιβάλλοντος και σε όλη την έκταση που υποδεικνύει η επιστήμη. Τούτο σημαίνει ότι ο δικαστής υποχρεούται να θέτη κατά μέρος κανόνες που δεν πληρούν την απαίτηση αυτή του συνταγματικού νομοθέτου. Με άλλους λόγους, όχι μόνον όταν έχει παραλειφθή εντελώς η ψήφιση νόμου προστασίας του περιβάλλοντος, αλλά και όταν οι ψηφισθέντες είναι ατελείς, ο δικαστής υποχρεούται να προχωρήσει στην πλήρη προστασία του περιβάλλοντος. Και τούτο κατ' ευθείαν εφαρμογήν αφ' ενός μεν του άρθρου 24 του Συντάγματος, αφ' ετέρου δε του υπερνομοθετικού κανόνος της βιωσίμου αναπτύξεως που επιτάσσει την πρόληψη της βλάβης του περιβάλλοντος. Κατά τα λοιπά, η ορθή εναρμόνιση ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων είναι, επίσης, ευθύνη του δικαστού. Εννοείται ότι συμπαραστάτη του ο δικαστής έχει την επιστήμη, τα πορίσματα της οποίας δέον να χρησιμοποιή μέσω της πραγματογνωμοσύνης. Πιεζόμενος από πολλά και ετερόκλητα συμφέροντα ενεργούντα υπό την κεκτημένη ταχύτητα της παλαιάς ανευθύνου «αναπτύξεως» ο νομοθέτης είναι δυνατόν είτε να αδρανήσει είτε να παράσχη ατελή προστασία. Είναι επίσης δυνατό ο νόμος να αχθή στο ίδιο αποτέλεσμα υιοθετώντας εμπειρικές ή συμβιβαστικές λύσεις ή ακόμη και πελατειακά αιτήματα. Είναι ευθύνη του ανεξαρτήτου δικαστού η ολοκλήρωση της συνταγματικής προστασίας. Διότι η προστασία αυτή δεν θεσπίζεται ατελώς αλλά πλήρως και δεν είναι καν νοητή υπό άλλην έννοιαν. Στην χώρα μας το Σ.τ.Ε σταθερώς προέτρεξε του νομοθέτου και εβελτίωσε την προστασία του περιβάλλοντος μετά την θέσπιση του Σ. 1975.

III. Περιβάλλον και πρόοδος: Σύγχρονη φιλοσοφία

1. Στο προεκτεθέν θεμελιώδες ζήτημα της σχέσεως ανθρωπογενών συστημάτων

και οικοσυστημάτων η φιλοσοφία των νεωτέρων χρόνων, ιδίως μετά τον Διαφωτισμό, είχε απαντήσει με την ιδέα της προόδου. Η διηνεκής πρόοδος του ανθρώπου αποτελεί, έτσι, κύριο χαρακτηριστικό της «νεωτερικότητας» (modernism). Στην αρχή η «πρόοδος» εταυτίζετο ορθώς με την εξέλιξη του «πολιτισμού», δηλ. όλων των υλικών και άυλων αγαθών του ανθρώπου. Οι «διαφωτιστές» είχαν μεν εξέλθει από το πνευματικό βασίλειο της εκκλησίας, αλλά προσπαθούσαν να κρατήσουν μιά ισορροπία μεταξύ πνευματικών και υλικών αξιών. Βαθμηδόν, όμως, η «πρόοδος» έχανε τον ολοκληρωμένο αυτό χαρακτήρα της και, υπό την επίδραση υποκειμενικών υλιστικών θεωριών, εσυρρικνούτο διαρκώς για να καταλήξει στις μέρες μας να ταυτισθή με την μονοδιάστατη οικονομική μεγέθυνση.

2. Ενώπιον των καταστροφών που προκάλεσε στο πλανητικό περιβάλλον η ληστρική λεηλασία των πόρων του χάριν της αγρίας αναπτύξεως υπήρξε σχεδόν καθολική η αντίδραση της κοινής γνώμης μετά την δεκαετία του '70. Η ευαισθησία της κοινής γνώμης είχε οξυνθή κατά τις προηγούμενες δεκαετίες κατά τις οποίες ο κόσμος έζησε υπό την απειλή της πυρηνικής καταστροφής. Ο βιομηχανικός πολιτισμός της Δύσεως είχε αποδειχθή αναίσθητος και ανάλγητος εμπρός στην τεράστια φθορά του φυσικού περιβάλλοντός του: πολυάριθμα είδη εξοντώθηκαν, δάση εξαφανίσθηκαν, θάλασσες και ποτάμια μολύνθηκαν χωρίς να υπάρξει επίσημη αντίδραση. Η λαϊκή, όμως, δυσσαρέσκεια υπέβασκε. Ήρκεσε η αντίδραση μιάς φωτισμένης μερίδος συστημικών επιστημόνων, που πρώτοι έθεσαν το πρόβλημα των «ορίων της αναπτύξεως», για να εγερθή το πελώριο κύμα της λαϊκής αγανακτήσεως, πρώτα στην Αμερική και ύστερα στην Ευρώπη. Η «φιλοσοφία» της μεγεθύνσεως κλονίσθηκε, έχασε την αυθεντία της και έκτοτε ανανεώθηκε ο φιλοσοφικός προβληματισμός στο αιώνιο πρόβλημα της σχέσεως του ανθρωπογενούς πολιτισμού και της φύσεως.

3. Παρ' όλη την τεράστια ποικιλία των οι θεωρίες που έχουν διατυπωθεί για τη σχέση Ανθρώπου-Γαίας μπορούν να συνοψισθούν σε τρεις κατηγορίες: α) στην σχολή της οικονομικής αναπτύξεως, β) στην σχολή της βαθείας οικολογίας, γ) στην σχολή της βιωσίμου αναπτύξεως.

α) Η οικονομική ανάπτυξη

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι θεωρίες της αναπτύξεως, που αποτελούν απλώς επιδιόρθωση ή αναπαλαίωση της φιλοσοφίας της οικονομικής μεγεθύνσεως. Στην ακραία τους μορφή οι θεωρίες είναι παραλλαγές ρηχού και χυδαίου υλιστικού ευδαιμονισμού που υπόσχεται την «κοινωνία της αφθονίας». Στηριζόμενες στην αναλυτική/μειωτική λογική (reductionism) αναχωρούν από την απλοϊκήν ατομιστική αρχή, καθ' ην ο άνθρωπος είναι εξουσιαστής της Γής και νομιμοποιείται να την

χρησιμοποιή και να την εκμεταλλεύεται ωφελιμιστικά. Από την αρχή αυτή συνάγονται οι εξής θέσεις:

- Ο άνθρωπος, προερχόμενος και αυτός από την φύση και αποτελών την κορωνίδα της, δικαιούται ως κυρίαρχος κατασκευαστής, να μετατρέψει κατά βούληση την λιθόσφαιρα και βιόσφαιρα σε ανθρωπογενή πολιτισμό (man-made world) υποσχόμενο αφθονία υλικών αγαθών.

- Δεν υπάρχει κανένα φυσικό εμπόδιο γι' αυτό: Αν και θα σταθεροποιηθή στο μέλλον ο πληθυσμός, δύναται να πολλαπλασιασθή αφόβως, διότι η Γη μπορεί να θρέψη απεριόριστο αριθμό ανθρώπων.

- Υπάρχει επάρκεια φυσικών πόρων και εν πάση περιπτώσει η τεχνολογία θα επινοήσει νέους, αν οι υπάρχοντες εξαντληθούν.

- Δεν υπάρχει οικολογική κρίση και οι θρυλούμενοι κίνδυνοι αποτελούν επιστημονικούς μύθους. Όλα τα προβλήματα του περιβάλλοντος θα αντιμετωπισθούν επιτυχώς με την βοήθεια της τεχνολογίας.

- Υπάρχει, κατ' ακολουθίαν, δυνατότης απεριόριστου αυξήσεως παραγωγής και καταναλώσεως και ουδείς βάσιμος λόγος δικαιολογεί την αναχαίτισή της.

Όλες οι θέσεις της ακραίας αναπτυξιακής σχέσης έχουν καταρριφθή επιστημονικώς. Είναι χονδροειδή σφάλματα και εντελώς αστήρικτες εκτιμήσεις, για τις ολέθριες συνέπειες των οποίων διατυπύεται η αυθαίρετη προσδοκία ότι θα αποφευχθούν με την ανάπτυξη της τεχνολογίας. Έτσι:

- Δεν υπάρχει κυριαρχία του ανθρώπου στη φύση παρά μόνο αλληλεξάρτηση

αμφοτέρων, αφού όλες οι επεμβάσεις του ανθρώπου έχουν ανάδραση (feedback) στα ανθρωπογενή συστήματα που καθορίζει την ισορροπία των.

- Όλοι οι φυσικοί πόροι είναι πεπερασμένοι και μετρήσιμοι, επομένως δεν είναι νοητή απεριόριστη ανάλωση.

- Οσονδήποτε και αν εξελιχθή η τεχνολογία και οιαδήποτε υποκατάστατα και αν επινοήση, θα εξαρτάται πάντοτε από τους πεπερασμένους φυσικούς πόρους.

- Η πληθυσμιακή έκρηξη της ανθρωπότητας είναι ανεγνωρισμένο πρόβλημα που τελεί ήδη υπό την διαχείριση των Ηνωμένων Εθνών.

- Η παγκόσμια οικολογική κρίση είναι αποδεδειγμένη και τελεί υπό διαχείριση στις κύριες εκδηλώσεις της (: αραίωση όζοντος κ.λπ.)

- Απεριόριστη οικονομική μεγέθυνση είναι λογικώς ασυμβίβαστη με πεπερασμένους φυσικούς πόρους.

Τουναντίον χρήζουν κριτικής αναλύσεως οι αναπτυξιακές θεωρίες που στηρίζονται στο δικαίωμα των πτωχών λαών για βελτίωση του βιοτικού των επιπέδου. Το δικαίωμα αναπτύξεως των φτωχών θεμελιώνεται σε εκείνες τις ηθικές θεωρίες (λ.χ. Rawls) που πρεσβεύουν την προτεραιότητα της εξισώσεως του βιοτικού επιπέδου των ανθρώπων ως αρχήν δικαιοσύνης. Το δικαίωμα αυτό έχει, εν πάση περιπτώσει, αναγνωρισθή από την Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών της 4.12.1986

που διαλαμβάνει ότι: «Το δικαίωμα στην ανάπτυξη είναι αναπαλλοτρίωτο ανθρώπινο δικαίωμα δυνάμει του οποίου κάθε άνθρωπος και όλοι οι λαοί δικαιούνται να μετέχουν, να συνεισφέρουν και να απολαύουν οικονομικής, κοινωνικής, πολιτιστικής και πολιτικής αναπτύξεως, στην οποία όλα τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι θεμελιώδεις ελευθερίες μπορούν να πραγματοποιηθούν πλήρως» (άρθρο 1).

Πέραν, όμως, των ηθικών αρχών και των Διακηρύξεων, το δικαίωμα αναπτύξεως διεξεδίκησαν εμπράκτως και επιτυχώς οι λαοί του λεγόμενου «τρίτου κόσμου» με οργανωμένη πολιτική πάλη υπό την ηγεσία της Κίνας στο μεσοδιάστημα μεταξύ των Διακηρύξεων Στοκχόλμης (1972) και Ρίο (1992). Ως επιχείρημα οι λαοί αυτοί επικαλέσθησαν το «περιβαλλοντικό χρέος» της Δύσεως που *in extremis* μετεβλήθη από ολετήρα σε υπερασπιστή της φύσεως (των άλλων!).

Μολονότι διατυπύεται με το παλαιό λεξιλόγιο της αναπτυξιακής φιλοσοφίας, η αξίωση των φτωχών να βελτιώσουν την τύχη τους δεν έχει καμιά σχέση με το δικαίωμα ευδαιμονισμού των πλουσίων. Ούτε η Agenda '21 και το δόγμα της βιωσίμου αναπτύξεως αποτελούν διπλωματικό συμβιβασμό μεταξύ των δύο αυτών αιτημάτων. Η ανάγκη βελτιώσεως της μοίρας των φτωχών είναι επιβεβλημένη ενέργεια για την αποκατάσταση της ισορροπίας των ανθρωπογενών συστημάτων στην πλανητική περίοδο, χωρίς την οποία δεν είναι δυνατόν να επιδιωχθή η ισορροπία του πλανητικού οικοσυστήματος που εξαρτάται απ' αυτήν. Η Αρχή του Δικαίου Κόσμου που διακηρύσσει η Agenda '21 αναλύεται μεταξύ άλλων και ιδίως α) στην υποχρέωση των πλουσίων χωρών να αναθεωρήσουν τα καταναλωτικά τους πρότυπα και να περιορίσουν την κατανάλωση πόρων και αγαθών, β) στο δικαίωμα των αναπτυσσομένων χωρών να φθάσουν το επίπεδο βιωσίμου αναπτύξεως. Τοιουτοτρόπως, ο κανών της βιωσίμου αναπτύξεως έχει διαφορετικό περιεχόμενο αναλόγως του βιοτικού επιπέδου του αποδέκτου: για τους πλουσίους σημαίνει περιορισμό της σπατάλης, για τους φτωχούς βελτίωση της ζωής. Αναμφισβήτητα δε πρόκειται για αποκατάσταση δικαίας τάξεως εκ δύο διαμετρικώς αντιθέτων κατευθύνσεων. Υπό την έννοια αυτή οι αναπτυξιακές θεωρίες των φτωχών χωρών, ανεξαρτήτως της επιχειρηματολογίας των, διαφέρουν ριζικώς από της θεωρίας της οικονομικής μεγεθύνσεως των πλουσίων χωρών. Είναι δε αποδεκτές μόνον υπό την έννοια ότι πρεσβεύουν το δικαίωμα των φτωχών να φθάσουν βιώσιμο επίπεδο, κάτω του οποίου ευρίσκονται τώρα.

β) Η «βαθεία» οικολογία

Στον αντίποδα των σχολών της οικονομικής αναπτύξεως ευρίσκονται οι σχολές της «καθαράς» ή «βαθείας» οικολογίας που πρεσβεύουν την επιστροφή στην απλή διαχείριση της φύσεως. Στην εστία προσοχής και ενδιαφέροντος των σχολών αυτών είναι η φυσική εξέλιξη, τα οικοσυστήματα και ιδίως η διατήρηση των ειδών, χωρίς να δίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα στον άνθρωπο. Από της σκοπιάς αυτής τονίζονται οι ολέθριες συνέπειες του βιομηχανικού πολιτισμού στην φύση και συνιστάται η εγκατάλειψή του, διότι οιαδήποτε ανάπτυξη οδηγεί μοιραίως στην εξάντληση των φυσικών πόρων, ενώ τα προβλήματα του περιβάλλοντος είναι πράγματι άλυτα. Οι σχολές επικρίνουν την ανθρωποκεντρική προσέγγιση στη σχέση ανθρώπου-γαίας και ευρύνοντας την ηθική και το δίκαιο προβάλλουν τα δικαιώματα της φύσεως. Δικαιώματα δεν έχει μόνον ο άνθρωπος, αλλά και τα ζώα, τα φυτά, ακόμη και τα ανόργανα στοιχεία της φύσεως. Τίποτα δεν νομιμοποιεί την αξίωση του ανθρώπου να εκμεταλλεύεται αυτός την φύση. Αντιθέτως, οφείλει σεβασμό σ' αυτήν και σε όλα τα πλάσματά της. Οι σχολές της οικολογίας έχουν δίκαιο σε ό,τι αφορά την κρίσιμη σημασία των οικοσυστημάτων για την επιβίωση του ανθρώπου. Υποτιμούν, όμως, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τελευταίου και ιδίως τον ρόλο της τεχνολογικής αναπτύξεως στην εξέλιξή του. Ως εκ τούτου είναι απαισιόδοξες για το μέλλον: άλλες προτείνουν σενάρια ολοκληρωτικής καταστροφής και άλλες πιστεύουν ότι η φύση θα απαλλαγεί εν τέλει από το αλαζονικό είδος του ανθρώπου που θα προκαλέσει μόνο του την εξαφάνισή του, ενώ η παντοδύναμη φυσική εξέλιξη θα συνεχισθεί με άλλη διακλάδωση.

Οι σχολές της οικολογίας προσέφεραν θετική υπηρεσία στην δημόσια πολιτική και στο δίκαιο του περιβάλλοντος, επανεισάγοντας στη δόμηση του προβλήματος τα οικοσυστήματα που είχαν τελείως αγνοήσει οι σχολές της οικονομικής αναπτύξεως βυθισμένες στην πλάνη της αυτονομίας της αγοράς. Διεύρυναν, επίσης, την ηθική. Γι' αυτό και η αξία των συνιστάται όχι στα ακραία συμπεράσματά των, αλλά στην υπόμνηση της ζωτικής σημασίας των οικοσυστημάτων ως αναντικαταστάτου φυσικής βάσεως των ανθρωπογενών συστημάτων. Από την υπόμνηση αυτή επήγασεν η ορθή

ιδέα της βιωσιμότητας που έδωσε νέα διάσταση στην ιδέα της ανάπτυξεως και την αναζωογόνησε.

γ) Η βιώσιμη ανάπτυξη

Οι σχολές της ανάπτυξεως και της οικολογίας είναι ακραίες γιατί είναι μονομερείς. Έτσι πάσχουν και οι δύο στη λογική τους μέθοδο. Η μεν πρώτη, καθαρώς αναλυτική, απομονώνει τον άνθρωπο από το περιβάλλον του και εξετάζει την οικονομική του δράση αυτοτελώς και σε σχετικώς βραχεία κλίμακα χρόνου (4-30 χρόνια). Η δεύτερη είναι μέν ολιστική, αλλά στην πραγματικότητα ψευδοσυστημική, αφού εστιάζεται μεν στα οικοσυστήματα, αλλά κολοβώνει την ιεραρχία των συστημάτων και παραγνωρίζει εντελώς τις μοναδικές ιδιότητες που ξεχωρίζουν τον άνθρωπο απ' όλα τα έμβια συστήματα. Και έχει μεν μακροχρόνιο ορίζοντα, αλλά δεν συλλαμβάνει ορθώς την δυναμική των οικοσυστημάτων, αφού απορρίπτει εκ των προτέρων την δυνατότητα εναρμονίσεως οικοσυστημάτων και ανθρωπογενών συστημάτων, δηλ. την συνύπαρξη φυσικής και πολιτιστικής εξελίξεως. Εν τούτοις, αυτό είναι το κύριο πρόβλημα, αφού ο άνθρωπος διαφέρει από τα έμβια συστήματα και τα ανθρωπογενή συστήματα έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και δυνατότητες που πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν. Χάρης στα χαρακτηριστικά αυτά και ιδίως στην λογική ικανότητα και δημιουργικότητα του ανθρώπου η συνεξέλιξη των ανθρωπογενών συστημάτων και των οικοσυστημάτων είναι εφικτή και εξαρτάται κυρίως από την εναρμόνιση δύο διαφορετικών χρονικών κλιμάκων αποφάσεων, αφού τα ανθρωπογενή συστήματα έχουν βραχύτερο χρόνο χαλαρώσεως από τα οικοσυστήματα. Από την ορθή και καίρια αυτή διαπίστωση γεννήθηκε η σχολή που επρόκειτο να επικρατήσει, δηλ. η της βιωσίμου ανάπτυξεως.

Η σχολή της βιωσίμου ανάπτυξεως είναι η ορθή προσέγγιση στο θεμελιώδες πρόβλημα των σχέσεων ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων, όχι διότι

ευρίσκεται στο μέσον των δύο άκρων, αλλά διότι στηρίζεται στην ακέραια συστημική λογική. Η συστημική επιστήμη συλλαμβάνει το σύμπαν χωρίς να χάνει τα μέρη του, και λαμβάνει υπ' όψη της όλα τα στοιχεία του μεγασυστήματος της Γαίας χωρίς να αγνοή την ιεραρχική των τάξη. Τέλος, αντιλαμβάνεται ότι η δυναμική του μεγασυστήματος δεν είναι απλή, όπως υπολαμβάνουν οι οικολόγοι, αλλά προκύπτει από την αλληλεπίδραση διαφορετικών χρονικών κλιμάκων ένεκεν της εγγενούς ιεραρχίας των συστημάτων. Από την ορθή αυτή λογική, η βιωσιμότης εισάγει το μέχρι τούδε αγνοηθέν μακροχρόνιο κριτήριο στις αποφάσεις του ανθρώπου αντί της καιροσκοπικής ή απλής βραχυχρόνιας προσαρμογής του με την λογική της αγοράς.

Η επικράτηση της συστημικής σχολής της βιωσίμου αναπτύξεως σημαίνει και το τέλος της κλασικής οικονομικής επιστήμης. Ήδη και αυτή η πλέον συντηρητική τάση της νέας «περιβαλλοντικής οικονομικής» (Environmental Economics) επιδιώκει την ένταξη των παραμέτρων του περιβάλλοντος (externalities) στα οικονομικά πρότυπα. Η αρμοδία, όμως, συστημική επιστήμη των ανθρωπογενών συστημάτων βαίνει πολύ πέραν αυτού. Προτείνει νέα διεπιστημονική προσέγγιση του ειρημένου θεμελιώδους ζητήματος και αντί απλουστευτικών «νόμων» προσανατολίζεται προς τα προβλήματα της επιδιωκόμενης σταθεράς συνεξέλιξης πολιτισμού και φύσεως. Η συστημική επιστήμη της βιωσίμου αναπτύξεως εξελίσσεται ταχύτατα και της ανήκει το μέλλον. Χρησιμοποιεί συνδυασμένες ποιοτικές και ποσοτικές μεθόδους και η ακρίβεια των προτύπων της ελέγχεται με προσομοιώσεις και ευρεία χρήση της νέας τεχνολογίας της πληροφορίας. Υπό την επίδρασή της αναθεωρούνται ήδη οι πεπαλαιωμένες αντιλήψεις για την έννοια των οικονομικών αγαθών, εισάγεται η έννοια του φυσικού κεφαλαίου, μετρείται η κατάσταση, και ιδίως η μείωσή του, και επανακαθορίζονται τα στοιχεία των εθνικών λογαριασμών (green accounts). Η επιστήμη της βιωσίμου αναπτύξεως δεν απορρίπτει την αγορά, αλλά της αρνείται την αυτονομία και βεβαίως την παντοδυναμία, αφού από την φύση τους τα νέα κριτήρια των αποφάσεων του ανθρώπου, δηλ. ο μακρύς ορίζων και το εύρος της προοπτικής, προϋποθέτουν άλλες, πιο εξελιγμένες, μορφές ελέγχων από την αυτορρύθμιση της αγοράς. Έτσι, η σχεδίαση μαλακών πληροφοριακών συστημάτων (software) της εκάστοτε προσηκούσης πολυπλοκότητας θεωρούνται και είναι πράγματι ανώτερες μορφές ελέγχου.

Η ιδέα, ότι η βιώσιμη ανάπτυξη μπορεί να προκύψει αυτομάτως από την αυτορρύθμιση της αγοράς μετά την ενσωμάτωση στο κόστος παραγωγής των παραμέτρων της περιβαλλοντικής προστασίας, είναι απορριπτέα εκ προοιμίου. Διότι διατηρεί ακέραιες τις ολέθριες πλάνες της αναπτυξιακής σχολής. Σφαλερή είναι, επίσης, η ιδέα ότι η βιώσιμη ανάπτυξη θα επιτευχθεί με την παρωχημένη αστυνόμευση του περιβάλλοντος. Διότι μόνη της αυτή δεν είναι ικανή να αναχαιτίσει τις πιέσεις της αγοράς. Ως εκ τούτου το σύστημα ελέγχου της βιωσίμου αναπτύξεως στηρίζεται σε νέα φιλοσοφία και έχει διαφορετική σχεδίαση.

Η αναπτυξιακή σχολή είχε στηριχθεί στις εξής σφαλερές υποθέσεις ελέγχου: α) ότι η διαδικασία παραγωγής και καταναλώσεως έχει αυτονομία τόσο έναντι των λοιπών ανθρωπογενών συστημάτων όσο και έναντι του περιβάλλοντος, β) ότι η διαδικασία αυτή είναι, με την κατάλληλη τεχνολογία, απολύτως ελέγξιμη, γ) ότι το φυσικό περιβάλλον είναι κι' αυτό απολύτως ελέγξιμο. Οι θέσεις αυτές είναι απόρροια απλουστευτικής (reductionist) λογικής, κυρίως διότι αγνοούν την πολυπλοκότητα τόσο των ανθρωπογενών συστημάτων όσο και των οικοσυστημάτων. Γι' αυτό ακριβώς η σχολή αυτή απέτυχε παταγωδώς και προκάλεσε την παγκόσμια οικολογική κρίση. Αλλά η συστημική επιστήμη έχει, αντιθέτως, αποκαλύψει και εννοιολογήσει την πολυπλοκότητα των εμβίων συστημάτων που είναι και στατική (ιεραρχική) και δυναμική (: στοχαστική και μη αντιστρεπτή τροχιά συστήματος). Κατά συνέπειαν, το σύστημα ελέγχου της βιωσίμου αναπτύξεως πρέπει να στηριχθεί σε άλλες αρχές και να έχει πολυπλοκότητα ανάλογη εκείνης των εμβίων συστημάτων για να εγγυηθεί την επίτευξη των στόχων του. Στηρίζεται, λοιπόν, το σύστημα αυτό σε άλλες βασικές θέσεις και ιδίως: α) Στην απόρριψη της απολύτου αυτονομίας και πρωτοκαθεδρίας του συστήματος παραγωγής εντός των ανθρωπογενών συστημάτων. Στην καλύτερη περίπτωση, πρόκειται απλώς περί ενός υποσυστήματος μεταξύ πολλών άλλων που επεξεργάζονται την μεγάλη ποικιλία των ανθρωπίνων αξιών. Η αυτονομία του είναι σχετική και τούτο υπόκειται πλήρως στους περιορισμούς της ιεραρχικής του τάξεως. Υπεράνω αυτού είναι τα κανονιστικά συστήματα αξιών, επικοινωνίας και δικαίου. β) Στην υπογράμμιση του «μαλακού» (soft) χαρακτήρος όλων των εμβίων συστημάτων, και ιδίως των ανθρωπογενών, μη επιδεχομένων μηχανικού ελέγχου. γ) Στην επισήμανση ότι το μεγασύστημα της Γαίας είναι το ενδιαίτημα του ανθρωπίνου είδους που δεν είναι αντικείμενο εξουσιάσεως αλλά προσεκτικής διαχειρίσεως. Των πολυπλόκων εμβίων συστημάτων ο «έλεγχος» -αν δύναται να ονομασθή έτσι- προϋποθέτει

τον σεβασμό του μηχανισμού επεξεργασίας της πληροφορίας που εγκλείουν μέσα τους. Επομένως, μόνη δυνατή μορφή ελέγχου είναι η πληροφορία και μάλιστα στην πολύπλοκη δομή της επιστημονικής γνώσεως, θεωρητικής και εφαρμοσμένης. Έτσι, το σύστημα ελέγχου της βιωσίμου αναπτύξεως πρέπει να ενσωματώσει και συνθέσει τους επιστημονικούς κανόνες συναρμογής και διαχείρισεως ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων. Οι κανόνες αυτοί στηρίζονται στην γνώση των συστημάτων αυτών, της δυναμικής αλληλεπιδράσεώς των και μεθόδων και τεχνικών επιτηρήσεως και ρυθμίσεως της σχέσεως αυτής. Εξ αιτίας δέ της στοχαστικής συμπεριφοράς των εμβίων συστημάτων είναι στην ουσία γενικές κατευθυντήριες οδηγίες με πλαστικότητα που επιτρέπει την εφαρμογή τους σε μεγάλη ποικιλία προβλημάτων ελέγχου, τα οποία κυρίως ενδιαφέρουν την επιστήμη της βιωσίμου αναπτύξεως. Αποδέκτης των οδηγιών αυτών είναι τόσο το κράτος όσο και τα μέλη της κοινωνίας, οργανώσεις, επιχειρήσεις, φυσικά πρόσωπα κ.λπ.: Όλοι καλούνται να αναπτύξουν «βιώσιμη» συμπεριφορά επί τη βάσει των κανόνων αυτών. Βεβαίως, όμως, η τελική ευθύνη της εφαρμογής των κανόνων ανήκει στο κράτος και ιδίως στους δικαστές, διότι οι κανόνες αυτοί ενσωματώνουν ανώτερα ηθικά κριτήρια, όπως είναι ιδίως η ταύτιση με μείζονα συστήματα και ο σεβασμός των δικαιωμάτων μελλουσών γενεών, που προδήλως απέχουν πολύ από τα εγωϊστικά και άμεσα κίνητρα της αγοράς. Οι κανόνες της βιωσίμου αναπτύξεως εκφράζουν και προάγουν την δυναμική τάξη των εμβίων συστημάτων που αντιπαρατίθεται στην μοιραία εντροπία των φυσικών συστημάτων, επιταχυνόμενη από την αλόγιστη «αναπτυξιακή» δράση του βιομηχανικού ανθρώπου. Οι κανόνες, λοιπόν, αυτοί συγκροτούν το νέον ήθος του μεταβιομηχανικού ανθρώπου, την υποχρεωτική δηλ. ελαχίστη ηθική του 21ου αιώνας και εμπεριέχουν την ελπίδα επιβιώσεως του ανθρώπου σε ένα ραγδαίως επιδεινούμενο κόσμο.

B) Σύντομη Αναδρομή στην Ιστορικήν Εξέλιξη της Σχέσεως Ανθρωπογενών Συστημάτων και Οικοσυστημάτων.

Για να γίνη βαθύτερα κατανοητή η τεράστια μεταβολή που εγκαινιάζουν οι κανόνες βιωσίμου αναπτύξεως ως στρατηγική ελέγχου των ανθρωπογενών συστημάτων και των οικοσυστημάτων, επιβάλλεται η συνοπτική επισκόπηση της σχέσεως των δύο τούτων κατηγοριών συστημάτων.

Η σχέση αυτή παραλαμβάνεται από της εποχής των πρωτογόνων ανθρωπογενών συστημάτων τροφосуλλογής, θήρας και αλιείας. Η επίδραση των συστημάτων αυτών στα οικοσυστήματα υπήρξε μικρή και εντοπισμένη, χωρίς όμως να απουσιάζουν και περιορισμένες οικολογικές καταστροφές, κυρίως από πυρκαγιές. Ως εκ τούτου τα ανθρωπογενή συστήματα είναι εντεταγμένα στα οικοσυστήματα και ο άνθρωπος ακολουθεί το ρυθμό της φύσεως (βλ. Διάγραμμα 3).

Με την αγροτική επανάσταση λαμβάνουν ύπαρξη τα παραδοσιακά ανθρωπογενή συστήματα, που αναπτύσσουν εμπράγματα σχέση εξουσιασσεως προς τα οικοσυστήματα. Η επίδρασή των είναι μεν σημαντική και ενίοτε εκτεταμένη, αλλά πάντοτε τοπική. Οι εκχερσώσεις των δασών εγκαινιάζουν την εποχή της καταστροφής των φυσικών ενδιαιτημάτων και της μειώσεως της βιοποικιλότητας. Διαμορφώνονται οι πρώτοι οικισμοί, καθ' ο μέτρο δε εξελίσσεται η γεωργική τεχνολογία τα ανθρωπογενή συστήματα καθίστανται ικανά να επιφέρουν σημαντική φθορά στα οικοσυστήματα: Η διάβρωση των εδαφών φθάνει μέχρις ερημώσεως, ενώ τα ύδατα ρυπαίνονται και η υγεία των ανθρώπων απειλείται από διάφορες ασθένειες. Κατά τα λοιπά, η εξουσιαστική σχέση ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων υπόκειται ακόμη σε σοβαρούς περιορισμούς, αποκτά, όμως, κανονικότητα και σταθερότητα εντός ευρύτερου συστήματος παραδοσιακής θρησκευτικής παιδείας και επιτυγχάνει αξιόλογο βαθμό ανακυκλώσεως ενεργείας. Ο πληθυσμός σταθεροποιείται. Συγκρινόμενα προς τα βιομηχανικά ανθρωπογενή συστήματα, τα γεωργικά συστήματα απετέλεσαν σταθερότερο τρόπο συναρμογής με τα οικοσυστήματα (βλ. Διάγραμμα 4).

Η βιομηχανική επανάσταση μεγιστοποιεί την εξουσιαστική σχέση ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων. Διότι μεταξύ των δύο παρεμβάλλονται τώρα τα

τεχνολογικά συστήματα, μέσω των οποίων αυξάνεται η καταστρεπτική δύναμη των πρώτων εις βάρος των δευτέρων. Τα οικοσυστήματα περιορίζονται σημαντικά. Κατασκευάζονται δρόμοι και μεγάλα τεχνικά έργα, πολλαπλασιάζονται οι μεγαπόλεις και αυξάνεται δραματικά ο πληθυσμός. Η συστηματική λεηλασία των φυσικών αποθεμάτων, σχηματισθέντων κατά την διαδρομή δισεκατομμυρίων ετών, τροφοδοτεί επί τίνα χρόνο την αλόγιστη μεταποιητική διαδικασία της «αναπτύξεως», έως ότου οι «παγκόσμιες αλλαγές» καθιστούν φανερά τα όρια της εξουσιαστικής λογικής στη σχέση ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων. Η παγκόσμια οικολογική κρίση συμπίπτει με την κατάρρευση των ελέγχων του βιομηχανικού κράτους. Ο κόσμος έχει περιέλθει σε αδιέξοδο (Διαγράμματα 5 και 5α).

Χάρις, όμως, στην τεχνολογία της πληροφορίας και τις «νέες επιστήμες» (συστημική, κυβερνητική) ο μεταβιομηχανικός άνθρωπος καθίσταται ικανός να συλλάβη για πρώτη φορά στην ιστορία την συνολική σχέση ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων. Η ιδέα της «συμβιώσεως» αντικαθιστά την ιδέα της «εξουσιάσεως». Εγκαταλείπεται η τυφλή μερική παρέμβαση στο περιβάλλον και επιδιώκεται η χειραγώγηση της συνολικής σχέσεως ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων μέσω ελαστικών κανόνων «βιωσίμου αναπτύξεως». Σκοπός δεν είναι πλέον μόνον η ανάπτυξη των ανθρωπογενών συστημάτων αλλά η σταθερή συνεξέλιξη αυτών και των οικοσυστημάτων. Ο σκοπός αυτός θεωρείται εφικτός ένεκα της ελαστικής σταθερότητας των οικοσυστημάτων που επιδέχονται ωρισμένου βαθμού συναρμογή με τα ανθρωπογενή συστήματα. Κατά βάθος το πρόβλημα είναι κυρίως η εναρμόνιση τροχιών διαφόρου χρονικής κλίμακος και δη της μείζονος των οικοσυστημάτων προς την ελάσσονα των ανθρωπογενών. Οι κανόνες της βιωσίμου αναπτύξεως αποτελούν και διαδικασία μαθήσεως: ο άνθρωπος πρέπει να μάθη να συμβιώνει και να συνεξελίσσεται με τα οικοσυστήματα (Διάγραμμα 6).

Η σταθερή αυτή συνεξέλιξη ως υπέρτατος δημόσιος σκοπός δικαίου και πολιτικής στο μεταβιομηχανικό κράτος διαφέρει προδήλως τόσο από την εφήμερη «κοινωνική και οικονομική ισορροπία» όσο και από την οικονομική «ανάπτυξη» που υπήρξαν οι διαδοχικοί σκοποί του βιομηχανικού «κράτους ευημερίας».

V. Οι αρχές της βιωσίμου αναπτύξεως

Πρώτη Αρχή της Δημοσίας Οικολογικής Τάξεως

Η πρώτη αυτή αρχή ορίζει ότι η σχεδίαση, ρύθμιση και επιτήρηση της ισορροπίας μεταξύ ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων είναι κατ' αρχήν ευθύνη του κράτους και τελεί υπό την εγγύησή του. Αυτή, άρα, είναι η δημόσια οικολογική τάξη που είναι υποχρεωτική για όλους. Το σύστημα των κανόνων βιωσίμου αναπτύξεως που αποτελεί την δημόσια αυτή τάξη υπηρετεί το γενικό συμφέρον. Κανείς δεν είναι εξηρημένος της τάξεως αυτής και κανείς δεν επιτρέπεται να αποκλίνει από αυτήν. Ως οδηγοί συμπεριφοράς, όμως, οι κανόνες της βιωσίμου αναπτύξεως έχουν πλαστικότητα που δεν αναιρεί ούτε εκμηδενίζει την ατομική ελευθερία και πρωτοβουλία και κατ' ακολουθίαν την σχετική αυτοτέλεια των ανθρωπογενών συστημάτων που στηρίζονται σ' αυτήν, λ.χ. της αγοράς. Θέτουν, όμως, ασφαλώς οι κανόνες αυτοί όρια που υπόκεινται στον έλεγχο του δικαστού. Διότι σε τελευταία ανάλυση η κρατική ευθύνη για τον σεβασμό της δημοσίας οικολογικής τάξεως είναι εμπειστευμένη στον δικαστή, και κυρίως στον ακυρωτικό δικαστή.

Η δημόσια οικολογική τάξη («προστασία του περιβάλλοντος», κατά την συμβατική ορολογία) αναγορεύεται σε «σπουδαίο δημόσιο συμφέρον» (βλ. Σ.τ.Ε. 1784/1993), διότι υπηρετεί το γενικό συμφέρον όχι μόνον της παρούσης γενεάς, αλλά και των μελλουσών. Εκφράζει, λοιπόν, η πρώτη αρχή ανώτερη ηθική και γι' αυτό αποτελεί τον προέχοντα δημόσιο σκοπόν κατά την χάραξη και υλοποίηση οιασδήποτε δημοσίας πολιτικής.

Η δημόσια οικολογική τάξη θέτει, ιδίως, τα όρια και εκείνης της ορθολογικής οικονομικής συμπεριφοράς που έχει ενσωματώσει ιδιωτικά κίνητρα για την προστασία του περιβάλλοντος. Με άλλους λόγους, η λεγομένη «οικονομική του περιβάλλοντος» (environmental economics) δεν αποτελεί υποκατάστατο της δημοσίας οικολογικής τάξεως, αλλά υπόκειται πλήρως στους κανόνες της βιωσίμου αναπτύξεως. Η οικονομική του περιβάλλοντος επιζητεί την δημιουργία οικονομικών κινήτρων προστασίας του περιβάλλοντος στους ανθρώπους και έχει, έτσι, εγγενή όρια, αφού αναχωρεί από την εγωϊστική φύση των ανθρώπων και άρα προτείνει αγοραίες μεθόδους που φθάνουν μέχρι της εμπορίας «υπηρεσιών περιβάλλοντος» και

«δικαιωμάτων ρυπάνσεως» αυτού. Ασχέτως του ζητήματος του επιστημονικού κύρους των προτάσεων αυτών, πολλές των οποίων αντίκεινται στη φύση των κανόνων της βιωσίμου αναπτύξεως που εκπορεύονται από αλτρουϊστική ηθική και ανήκουν σε μακροχρόνιο χρονικόν ορίζοντα αποφάσεων, εν πάση περιπτώσει, οποθενδήποτε ορμώμενοι άλλοι θεσμοί ή συμβάσεις απτόμενες της προστασίας του περιβάλλοντος, είναι ανεκτοί υπό την προϋπόθεση ότι είναι σύμφωνοι με τις ανωτέρω υποχρεωτικές αρχές και δεν αποκλίνουν από το γράμμα και το πνεύμα των. Ήλλως είναι ανεπίτρεπτοι και οι τυχόν ιδιωτικές συμφωνίες άκυρες καθώς επίσης και οι αντίστοιχες διοικητικές πράξεις. Έτσι, λ.χ. η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» έχει την αυτονόητη έννοια ότι εν περιπτώσει ρυπάνσεως του περιβάλλοντος υφίσταται υποχρέωση αποζημιώσεως, όχι όμως και την έννοια ότι ο πληρώνων μπορεί να ρυπαίνει αν είναι διατεθειμένος να καταβάλει οιονεί τίμημα ρυπάνσεως. Διότι κατά το εν προκειμένω εφαρμοστέον δημόσιο δίκαιο προστασίας του περιβάλλοντος, αποκλείεται παντελώς η ρύπανση και ο ρυπαίνων εξουδετερούται με το οπλοστάσιο του δικαίου αυτού (άρση αδείας και ποινική κύρωση).

Μεταξύ όλων των σκοπών της δημοσίας πολιτικής ο σκοπός της προστασίας του περιβάλλοντος προέχει, και για τον λόγο ότι έχει αξία μόνον ως προληπτικός. Η υποχρεωτική ανάμειξη του προληπτικού αυτού σκοπού με όλους και με κάθε ένα χωριστά από τους πολλαπλούς σκοπούς της δημοσίας πολιτικής, σημαίνει ότι καμμία απολύτως κρατική σκοπιμότης δεν είναι υπερτέρα της ανάγκης προστασίας του περιβάλλοντος και άρα μπορεί να επιδιωχθή μόνο εφ' όσον συμβιβάζεται με την ανάγκη αυτή και με τον κατάλληλο τρόπο. Γι' αυτό κάθε δημόσια πολιτική πρέπει να εξετάζεται προεχόντως αν είναι συμβατή με το περιβάλλον, και ύστερα να σχεδιάζεται έτσι ώστε να μην το βλάψη. Ως εκ τούτου, ο αρμόδιος για το περιβάλλον υπουργός πρέπει να έχει σήμερα την θέση που είχε άλλοτε ο υπουργός των οικονομικών κατά την έγκριση των δαπανών του κράτους, δηλ. πρέπει να συμπράττη στην σχεδίαση και εκτέλεση οιασδήποτε πολιτικής της βιωσίμου αναπτύξεως. Θεσμικώς τούτο μπορεί να διασφαλισθή με πολλούς τρόπους: επιτροπές υπουργών, υπηρεσία περιβάλλοντος σε κάθε Υπουργείο κ.λπ. Αντιθέτως, είναι παράνομη και συνιστά ανεπίτρεπτη εμμονή στην νοοτροπία της οικονομικής μεγεθύνσεως και συγκεκαλυμμένη προσπάθεια αναβιώσεώς της η πολιτική πρακτική κατά την οποία πρώτα αποφασίζεται ωρισμένη πολιτική - ιδίως δε η εκτέλεση μεγάλων τεχνικών έργων - και ύστερα...εκπονείται η μελέτη των επιπτώσεών των στο περιβάλλον, ως εάν επρόκειτο περί διαδικαστικού τινός τύπου! Ακόμη βαρύτερη παραβίαση του Συντάγματος και της Συνθήκης του Maastricht είναι παρεμφερής πρακτική, κατά την οποία η έγκριση της μελέτης αυτής κυρούται με νόμο (!!), προδήλως για να εμποδισθή η προσβολή της ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας και ιδίως η αναστολή εκτελέσεώς της. Επειδή, όμως, και η νομοθεσία είναι «συντεταγμένη» πολιτειακή

λειτουργία, η καταχρηστική αυτή χρήση του νόμου αντί διοικητικής πράξεως αποτελεί αντισυνταγματικό σφετερισμό εκτελεστικής αρμοδιότητας από τον νομοθέτη που πρέπει να εξουδετερούται από τον δικαστή ως φύλακα της συνταγματικής νομιμότητας αλλά και της υπερνομοθετικής ισχύος της Κοινοτικής Οδηγίας για τις ΜΠΕ. Δέον να γίνη αντιληπτό από όλους ότι η βιώσιμη ανάπτυξη είναι μακροπρόθεσμη επιλογή συνταγματικού επιπέδου και κατ' αυτής δεν μπορεί να αντιταχθή ο συγκεκριμένος νομοθέτης, νοσταλγός ή μη της παρωχημένης αναπτυξιακής πολιτικής. Η υπερέχουσα αυτή θέση του δικαίου του περιβάλλοντος δεν πρέπει να εκλαμβάνεται εσφαλμένα ως «περιβαλλοντικός ιμπεριαλισμός» ή «εκπεριβαλλοντισμός του δικαίου και της πολιτικής», διότι πρόκειται ακριβώς περί του αντιθέτου: η προτεραιότης δηλ. του δικαίου του περιβάλλοντος σήμερα αποτελεί την ύστατη προσπάθεια αποκαταστάσεως της ισορροπίας ανθρωπογενών συστημάτων και φυσικών οικοσυστημάτων που έχει σοβαρώς διαταραχθεί εις βάρος των τελευταίων. Τοιουτοτρόπως, η προέχουσα μέριμνα για την πρόληψη περαιτέρω βλάβης του περιβάλλοντος εκφράζει την προσπάθεια μη υπερβάσεως του κατωφλίου των μη αναστρεψίμων εξελίξεων, το οποίο έχομε ήδη πλησιάσει, και διατηρήσεως της δυνατότητας επαναφοράς των πραγμάτων στην φυσική τους ισορροπία.

Η μεθοδολογία σχεδιάσεως της δημοσίας οικολογικής τάξεως περιλαμβάνει θεσμούς του δημοσίου δικαίου που έχουν πολυπλοκότητα ανωτέρα εκείνης των αγοραίων συναλλαγών και των συμβάσεων του ιδιωτικού δικαίου. Τέτοιοι είναι ιδίως η σχεδίαση μεγάλης κλίμακος συστημάτων χρήσεως γης και πόρων, καθεστώς ζωνών, κανονισμοί λειτουργίας κ.λπ. Γενικώς είναι θεσμοί προσηρμοσμένοι προς την ηθική και τις ανάγκες του περιβάλλοντος, συνδυάζονται δε επιτυχώς με τις ανάγκες των ανθρωπογενών συστημάτων και είναι γι' αυτό αναντικατάστατοι. Κατά την σχεδίαση των θεσμών με τους οποίους θα υλοποιούνται οι γενικές αρχές της βιωσίμου αναπτύξεως πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψη ότι η μεν σύμβαση είναι το νομικό εργαλείο της παραγωγικής/καταναλωτικής συμπεριφοράς των ανθρωπογενών συστημάτων, αλλά οι προεκτεθέντες πολυπλοκώτεροι θεσμοί καταρτίσεως συστημάτων, ζωνών, κανονισμών κ.λπ. ανήκουν σε ιεραρχικώς ανώτερο δικαϊκό επίπεδο, στο οποίο επιδιώκεται η συνεξέλιξη των συστημάτων αυτών και του περιβάλλοντος.

Εξ άλλου, κατά την παροχή της δικαστικής προστασίας στο περιβάλλον, προέχουσα σπουδαιότητα έχει η αίτηση ακυρώσεως που μπορεί να εξαφανίση την παράνομη κρατική πράξη και να ματαιώση έτσι την απειλή βλάβης στο περιβάλλον.

Ιδιαίτερη σπουδαιότητα αποκτά ιδίως η αναστολή εκτελέσεως, η οποία δέον να χορηγείται αμέσως μόλις πιθανολογείται η βλάβη του περιβάλλοντος. Η βλάβη πρέπει να διαγιγνώσκεται από τον ίδιο το δικαστή με τα κατάλληλα αποδεικτικά μέσα (πραγματογνωμοσύνη κ.λπ.). Ακυρωτική δίκη μετά την επέλευση της βλάβης αυτής έχει απολέσει τον κυρίως σκοπό της και έχει αξία μόνον για την αστική ευθύνη. Αποτελεσματικό δίκαιο περιβάλλοντος είναι ανέφικτο χωρίς την ταχεία και κατά το δυνατόν άμεση χρήση της αναστολής εκτελέσεως. Σημαντικός είναι επίσης ο ρόλος της ποινικής καταστολής, που μπορεί και πρέπει να συνδυάζεται με την αίτηση ακυρώσεως εν περιπτώσει παραβάσεως καθήκοντος των δημοσίων αρχών που ολιγωρούν στην προστασία του περιβάλλοντος εναντίον του δεδικασμένου των αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Το δημόσιο συμφέρον ως νομικό θεμέλιο της προστασίας του περιβάλλοντος με την ανωτέρω έννοια έχει σταθερά αποδεχθή η νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας και του Ε΄ Τμήματος αυτού. Όπως θα δούμε στα οικεία χωρία του παρόντος, χάριν αυτού έχει κρίνει θεμιτούς σοβαρούς περιορισμούς αφ΄ ενός μεν ατομικών δικαιωμάτων των πολιτών, όπως ιδίως της ιδιοκτησίας, της επιχειρηματικής δραστηριότητας των, αφ΄ ετέρου δε της νομοθετικής, κανονιστικής και διοικητικής δραστηριότητας του κράτους, της Διοικήσεως και των αρχών τοπικής αυτοδιοικήσεως σε όλους τους τομείς της δημοσίας πολιτικής. Σταθερώς, επίσης, το δικαστήριο έκανε ευρεία χρήση της αναστολής εκτελέσεως των προσβληθεισών διοικητικών αποφάσεων για να διασφαλίση την αποτελεσματικότητα των δικών του αποφάσεων και να προλάβη στην πράξη την βλάβη του περιβάλλοντος. Έτσι, μεταξύ άλλων, το Δικαστήριο ανέστειλε τους αεροψεκασμούς για την καταπολέμηση του δάκου για να προλάβη βλάβη της υγείας των ανθρώπων και της βιοποικιλότητας (Ε.Α. 470/1993), το κυνήγι για να προλάβη την εξόντωση απειλούμενων θηραμάτων (Ε.Α. 744/1993), την κατασκευή τεχνικού έργου στην κοίτη ποταμού (Ε.Α. 443/1994), την επίχωση ρέματος (Ε.Α. 473/1993), την κατασκευή έργων που απειλούσαν την αισθητική των ακτών (Ε.Α. 739/1994, 54/1994), την κατασκευή δεξαμενών υγρών καυσίμων για να προλάβη ρύπανση θάλασσας (Ε.Α. 444/1994), την εγκατάσταση κεραιών για να προλάβη την αισθητική βλάβη στο φυσικό περιβάλλον μονής (Ε.Α. 51/1995), την μεταφορά συντελεστή δομήσεως για να προλάβη επιδείνωση του αστικού περιβάλλοντος κ.ο.κ.

Δεύτερη Αρχή της Βιωσιμότητας

«Βιωσιμότης» είναι η λέξη κλειδί για την κατανόηση του συγχρόνου (μετά το Ρίο) Δικαίου περιβάλλοντος. Στο παρελθόν το Δίκαιο αυτό ήταν ειδικό και αμυντικό, διότι περιορισμένες και εντετοπισμένες ήσαν οι βλάβες του περιβάλλοντος. Τώρα, όμως που είναι πλέον δεδομένες οι «παγκόσμιες αλλαγές» από την κρίση του περιβάλλοντος, το Δίκαιο είναι γενικό και θετικό και κεντρική φόρμουλά του είναι η αρχή της βιωσιμότητας: που σημαίνει ότι μικρή ή μεγάλη, άμεση ή έμμεση, κάθε παρέμβαση του ανθρώπου στο περιβάλλον πρέπει να είναι βιώσιμη για να είναι ανεκτή. Με την ορθή αυτή διατύπωση, την «βιωσιμότητα» αποδέχονται και εκείνοι που αρνούνται την ανάπτυξη και αρκούνται στην «διαχείριση» του περιβάλλοντος.

Τι είναι όμως η βιωσιμότης; Μολονότι ο όρος αμέσως μεν αναφέρεται σε ανθρώπινη δραστηριότητα, στην πραγματικότητα ή μάλλον εν τελευταία αναλύσει αφορά τα οικοσυστήματα, είναι δηλ. βιωσιμότης των οικοσυστημάτων: αυτών πρέπει να διατηρηθή η ζωτική αντοχή, ώστε να μπορούν να βαστάζουν και να τροφοδοτούν τα ανθρωπογενή συστήματα. Αλλιώς, σε περίπτωση δηλ. βλαπτικής αναδράσεως, τα τελευταία, αποστερούμενα ενεργείας, υπόκεινται μοιραίως σε εντροπία και αποσύνθεση. Με απλά λόγια, χωρίς τη φυσική του βάση δεν μπορεί να υπάρξει ανθρωπογενής πολιτισμός. Πρέπει, λοιπόν, όλα τα ανθρωπογενή συστήματα από το πιο μικρό έως το πιο μεγάλο, να σχεδιάζονται και να λειτουργούν έτσι ώστε να είναι βιώσιμα, να μην θέτουν δηλ. σε κίνδυνο την βιωσιμότητα των οικοσυστημάτων. Αυτό είναι και το βαθύτερο νόημα της «αρχής της προλήψεως» της βλάβης του περιβάλλοντος που είναι η παλαιότερη διατύπωση της αρχής της βιωσιμότητας.

Η ηθική βάση της αρχής για όσους έχουν ανθρωποκεντρικό προσανατολισμό είναι η δικαιοσύνη μεταξύ των διαδοχικών ανθρωπίνων γενεών: κάθε γενεά, μολονότι δικαιουμένη να ικανοποιήσει τις εύλογες ανάγκες της, οφείλει κατά την χρήση των φυσικών πόρων να λάβη υπ' όψιν της και τις ανάγκες των μελλουσών γενεών. Η αντίληψη αυτή ρίχνει το βάρος στην κατανάλωση των φυσικών πόρων και θέλει να αποτρέψει ή να απομακρύνει την εξάντλησή των. Κατά την συστημική, όμως, αντίληψη που πρεσβεύει την ταυτότητα συμφερόντων ανθρώπου-φύσεως, η «βιωσιμότης» είναι αυτονόητος όρος της δυναμικής ισορροπίας και συνεξελιξέως των εντός του μεγασυστήματος της Γαίας στο οποίο ανήκουν και οι δύο.

Και αυτή μεν είναι η φιλοσοφία της αρχής. Ποιό είναι, όμως, το ακριβές περιεχόμενό της, ώστε να μπορεί να ελεγχθή και μετρηθή η τήρησή της; Η ορθή απάντηση είναι ότι εφ' όσον η βιωσιμότης αναφέρεται στο φυσικό περιβάλλον καθορίζεται πράγματι από το μέγεθος του φυσικού κεφαλαίου και άρα το ακριβές περιεχόμενο της αρχής είναι ότι επιβάλλει την διατήρηση του μεγέθους αυτού και επιτρέπει μόνο την αύξησή του (λ.χ. με αποκαταστάσεις καταστραφέντων οικοσυστημάτων), ενώ απαγορεύει απολύτως οιαδήποτε περαιτέρω μείωση ή υποβάθμιση αυτού. Ως φυσικό κεφάλαιο νοείται το σύνολο των πάσης φύσεως οικοσυστημάτων, χερσαίων, υδατινών ή θαλασσίων (αγρίας φύσεως, λειβαδίων, δασών, ορεινών όγκων, βιοτόπων, υγροτόπων, ακτών κ.λπ.). Στο μέτρο που καθίσταται αναγκαίο, στο φυσικό κεφάλαιο συγκαταλέγεται και η γεωργική γη. Με το περιεχόμενο αυτό η «βιωσιμότης» είναι νομική έννοια και το ζήτημα αν ωρισμένο ανθρωπογενές σύστημα, μικρό (λ.χ. εργοστάσιο, ξενοδοχείο κ.λπ.) ή μεγάλο (λ.χ. σχέδιο πόλεως, Ζ.Ο.Ε. κ.λπ.) είναι βιώσιμο, αποτελεί σύνθετη (νομική και πραγματική) κρίση περί του αν το επίμαχο σύστημα προκαλεί μείωση ή υποβάθμιση του φυσικού κεφαλαίου. Η κρίση αυτή ανήκει πλήρως στον δικαστή υποβοηθούμενο από τυχόν υπάρχουσα ΜΠΕ αλλά και από όλα τα αποδεικτικά μέσα που αυτός ήθελε κρίνει αναγκαία (λ.χ. αυτοψία, πραγματογνωμοσύνη κ.λπ.).

Εξ ορισμού το φυσικό κεφάλαιο είναι αναντικατάστατο και η απαγόρευση έστω και της ελαχίστης περαιτέρω μειώσεώς του υπαγορεύεται εκ της αλογίστου μέχρι τούδε καταστροφής του που έφερε την ανθρωπότητα κοντά στο κατώφλι μη αναστρεψίμων εξελίξεων. Κατά συνέπειαν, η αρχή επιβάλλει: α) την απογραφή του διασωθέντος φυσικού κεφαλαίου και την μεταβίβασή του ακεραίου στην επόμενη γενεά, β) την μετατροπή της αναπτύξεως από ποσοτικής σε ποιοτική (ποιότης ζωής), γ) την αναθεώρηση των εθνικών λογαριασμών ώστε να περιλαμβάνουν, πέραν των οικονομικών, και τα κρίσιμα μεγέθη του φυσικού κεφαλαίου που αποτελούν τον πραγματικό πλούτο κάθε χώρας. Οι «πράσινοι λογαριασμοί» που θα απεικονίζουν τα μεγέθη αυτά δεν είναι ορθό να αποτιμώνται σε χρήμα, όπως επιχειρείται από ωρισμένους οικονομολόγους. Διότι η αξία των οικοσυστημάτων δεν προσδιορίζεται από την υποκειμενική αξιολόγηση των ανθρώπων ως χρηστών των, αλλά από την ανεκτίμητη λειτουργία των (άγνωστη ακόμα σε πολλές περιπτώσεις) εντός του μεγασυστήματος της Γαίας. Οπωσδήποτε, όμως, οι πράσινοι λογαριασμοί πρέπει να αναφέρονται σε κάποια μορφή ισολογισμό και λογαριασμό χρήσεως.

Από τους αμεταπίστους οπαδούς της αγρίας αναπτύξεως επιχειρείται η

καταστρατήγηση της αρχής με το σόφισμα του τεχνητού κεφαλαίου. Υποστηρίζεται δηλ. ότι ως φυσικό κεφάλαιο λογίζεται και το τεχνητό, το προκύπτον εκ μετατροπής του πρώτου και προσφερόμενον ως «υποκατάστατον» αυτού. Κατά συνέπειαν, στη μέτρηση του μεγέθους του φυσικού κεφαλαίου δέον να συνυπολογίζεται και το τεχνητό. Ότι το τεχνητό κεφάλαιο είναι πολύτιμο και πρέπει να μετρείται δεν υπάρχει αντίρρηση. Δεν μπορεί όμως να γίνη δεκτή η άποψη ότι αύξηση του τεχνητού κεφαλαίου συμψηφίζει την μείωση του φυσικού. Διότι το τελευταίο είναι εξ ορισμού αναντικατάστατο, εφ' όσον τα ανθρωπογενή συστήματα διακρίνονται ουσιωδώς από τα οικοσυστήματα εκ μετατροπής των οποίων προκύπτουν. Η αρχή της βιωσιμότητας, λοιπόν, επιβάλλει την σαφή διάκριση των δύο αυτών κατηγοριών κεφαλαίου. Οίκοθεν νοείται ότι εφ' όσον στο φυσικό κεφάλαιο περιλαμβάνονται και οι φυσικοί πόροι που αντλούνται από αυτό (λ.χ. ορυκτά, πετρέλαιο κ.λπ.) η απαγόρευσις μειώσεως επεκτείνεται και σε αυτούς, τουλάχιστον καθ' όσον αφορά ορισμένη κρίσιμη ποσότητα μη ανανεωσίμων πόρων αποτελούντων οιονεί αποθεματικό ασφαλείας μέχρις ότου καταστεί δυνατή η αντικατάστασή του με ανανεωσίμους πόρους.

Κατά ταύτα, εφ' όσον η βιωσιμότης αφορά πρωτίστως τα οικοσυστήματα, δεν είναι ορθή και η άποψη ότι αυτή μετρείται με το κατά κεφαλή ποσόν ευημερίας, το οποίον, επομένως, δεν επιτρέπεται να μειωθή. Διότι η γνώμη αυτή, όπως και εκείνη που ταυτίζει την βιωσιμότητα με την επιβεβλημένη μείζονα αποδοτικότητα, έχουν οικονομική έμπνευση και τείνουν να διασφαλίσουν ωρισμένο επίπεδο καταναλώσεως. Μερικοί, μάλιστα, θεωρούν το επίπεδο αυτό αδιαπραγμάτευτο, επειδή βεβαίως είναι προνομιακό. Εν τούτοις, η ευρύτερη αρχή της αποκαταστάσεως της ισορροπίας ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων επιβάλλει ήδη και την αναθεώρηση των καταναλωτικών προτύπων των ανεπτυγμένων βιομηχανικών χωρών προς περιστολήν της υπερκαταναλώσεως. Ενδιαφέρει δηλ. ορθώς όχι η κατανάλωση, αλλά το κεφάλαιο από το οποίο εξαρτάται και η δίκαιη κατανομή των πόρων που επιτρέπεται να αντληθούν από αυτό. Η απαγόρευση της μειώσεως του φυσικού κεφαλαίου, δυνάμει της αρχής της βιωσιμότητος, σημαίνει πρακτικώς την απαγόρευση της περαιτέρω μειώσεως της αγρίας φύσεως, δασών, βιοτόπων, υγροτόπων και όλων των λοιπών οικοσυστημάτων, καθώς επίσης και την υποβάθμιση των διατηρουμένων. Ούτε είναι επιτρεπτή η αντιστάθμιση της μειώσεως/υποβαθμίσεως των οικοσυστημάτων εντός συστήματος αξιολογήσεως κόστους-οφέλους, αφού δεν είναι επιτρεπτή η αποτίμηση του φυσικού κεφαλαίου.

Κατά ταύτα, βιώσιμη, ήτοι μη συνεπαγομένη μείωση ή υποβάθμιση οι-

κοσυστημάτων, πρέπει να είναι κάθε παραγωγική και μη δραστηριότητα του ανθρώπου: βιώσιμη λ.χ. πρέπει να είναι η γεωργία, μεταποίηση, εμπορία, μεταφορά κ.λπ. βιώσιμος και ο τουρισμός, υπό την προεκτεθείσαν έννοια. Διαδικαστική εφαρμογή της αρχής της βιωσιμότητας είναι ο θεσμός της Μελέτης των Επιπτώσεων στο Περιβάλλον (ΜΠΕ), που πρέπει να προηγείται κάθε ανθρωπίνης παρεμβάσεως στο περιβάλλον. Την επιτάσσει τόσο η κοινοτική (Οδηγία 85/337/ΕΟΚ) όσο και η ελληνική νομοθεσία (Ν. 1650/ 1986, Κ.Υ.Α. 69269/5387/1990).

Πέραν, όμως, των κειμένων διατάξεων και εξ ευθείας εφαρμογής της αρχής της βιωσιμότητας ισχύουν τα εξής: α) η ανάγκη ΜΠΕ δέον να γίνεται δεκτή από την Διοίκηση και τα Δικαστήρια και εκεί που την επιβάλλει η συνδρομή ειδικών συνθηκών: λ.χ. η κατασκευή και μικρού έστω έργου πλησίον ευαίσθητου οικοσυστήματος, β) η ΜΠΕ πρέπει να αρχίζει από την αντιμετώπιση της λεγομένης «μηδενικής» επιλογής, ήτοι από το αν μπορεί κατ' αρχήν να γίνει η παρέμβαση, γ) η ΜΠΕ πρέπει να προηγείται όχι της εκτελέσεως αλλά της αποφάσεως για την παρέμβαση, για να διαφυλάσσεται πραγματική δυνατότης «μηδενικής» επιλογής και να αποτρέπεται η καταστρατήγησή της. Την τάση αυτή, να ευτελιστή δηλ. η ΜΠΕ υποβιβασμένη σε απλή διατύπωση όρων εκτελέσεως χωρίς να συζητηθή σε βάθος η επιλογή της Διοικήσεως, απέτρεψε το Σ.τ.Ε απορρίπτοντας την τεχνητή διάκριση μεταξύ στοιχειώδους ΜΠΕ υποβαλλομένης κατά το κρίσιμο στάδιο της χωροθετήσεως έργου και άλλης ΜΠΕ καταρτιζομένης κατά την εκτέλεσή του (Σ.Ε. 1520/1993).

Την αρχή της βιωσιμότητας εδέχθη το Ε΄ Τμήμα για πρώτη φορά στην υπόθεση της ΠΕΤΡΟΛΑ, διυλιστηρίου πετρελαίου στην Ελευσίνα, όταν οικολογικές οργανώσεις αντιτάχθησαν στην προσθήκη μονάδος αποθειώσεως. Μολονότι από την φύση της η νέα εγκατάσταση ήταν αναπτυξιακή και βελτιωτική της ποιότητας των καυσίμων, το δικαστήριο έκρινε ότι έπρεπε να ερευνηθεί προηγουμένως αν η λειτουργία της ήταν βιώσιμη ή αντιθέτως επιβάρυνε την ατμοσφαιρική ρύπανση της Ελευσίνας. Διέταξε μάλιστα για το σκοπό αυτό και ειδική έρευνα κατά το στάδιο της αναστολής εκτελέσεως την οποία χορήγησε αμέσως. Τα πορίσματα της έρευνας υπήρξαν αρνητικά και έτσι η σημασία της αποφάσεως έγκειται στην διακήρυξη της αρχής της βιωσιμότητας, που αποτέλεσε στροφή στην νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, καθώς επίσης και στην διενέργεια πραγματογνωμοσύνης ήδη από το στάδιο της αναστολής (Σ.Ε. 53/1993, Ε.Α. 4/1992). Δεκαπέντε χρόνια ενωρίτερα η Ολομέλεια του Σ.τ.Ε. είχε δεχθεί ακριβώς το αντίθετο στην υπόθεση των διαλυτηρίων πλοίων της Πύλου, ότι δηλ. η ανάγκη της οικονομικής αναπτύξεως μπορεί να κριθεί

επικρατέστερη της προστασίας του περιβάλλοντος (Σ.Ε. 810/1977). Μετά την ΠΕ-ΤΡΟΛΑ το Τμήμα ενέμεινε σταθερά στην αρχή της βιωσιμότητας με πιο χαρακτηριστική επιβεβαίωσή της την υπόθεση εκτροπής του Αχελώου. Επρόκειτο για σύνθετο αναπτυξιακό τεχνικό έργο που περιελάμβανε τη διάνοιξη σήραγγας στην Πίνδο και την κατασκευή τεσσάρων φραγμάτων για να διοχετευθεί μέρος των υδάτων του Αχελώου στον ποταμό Πηνειό χάριν της αρδεύσεως του Θεσσαλικού κάμπου. Παρ' όλον ότι το έργο θεωρήθηκε ως κορυφαίο αναπτυξιακό και περιελήφθη στο χρηματοδοτικό πακέτο Ντελόρ, το Ε' Τμήμα έκρινε ότι προείχε η έρευνα του ζητήματος αν ήταν και βιώσιμο εν όψει της μεταβολής του υδρολογικού ισοζυγίου Δυτικής Ελλάδος και Θεσσαλίας που συνεπήγετο. Το Δικαστήριο μάλιστα έκρινε ότι το ζήτημα αυτό δεν είχε φωτισθεί από τις ΜΠΕ που είχαν καταρτισθεί για την σήραγγα και τα φράγματα, γιατί δεν είχε ερευνηθεί, όπως έπρεπε, το συνολικό πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα από τη διατάραξη μεγάλου αριθμού οικοσυστημάτων και την μεταξύ των αλληλεπίδραση (Σ.Ε. 2760/1994). Την αρχή της βιωσιμότητας εφήρμοσε με ιδιαίτερη επιμονή το Δικαστήριο για την προστασία των δασών, όπου έχει αρνηθεί να αναγνωρίσει τα παρανόμως και αυτά τα τετελεσμένα γεγονότα με την λογική: «άπαξ δάσος, πάντοτε δάσος». Παραλλήλως προς τις δικαστικές του αποφάσεις το Τμήμα επαγρυπνεί συνεχώς για την τήρηση της αρχής κατά την έκδοση των κανονιστικών διαταγμάτων της Διοικήσεως στην οποία ασκεί προληπτικό έλεγχο νομιμότητας. Η ταχεία λ.χ. ανάπτυξη της ιδιωτικής πολεοδομήσεως οικισμών, ιδίως β' κατοικίας, στις ακτές συνήνησε την άμεση αντίδραση του Ε' Τμήματος, το οποίο, κατά την επεξεργασία των σχετικών διαταγμάτων, ενομολόγησε τις εξής αρχές: α) η οικιστική αυτή ανάπτυξη είναι βιώσιμη μόνον αν έπεται της διαφυλάξεως και οριοθεσίας του προστατευτέου φυσικού κεφαλαίου σε επίπεδο νομού, β) προς τούτο η μελέτη οικιστικής καταλληλότητας δέον να ενσωματώνη όλα τα δεδομένα και τις εκτιμήσεις χωροταξίας στο ίδιο επίπεδο, γ) το μέγεθος του διατηρητέου φυσικού κεφαλαίου δύναται να συναρτάται και προς ανώτερο επίπεδο, όταν έχει ήδη χωρήσει έντονη ανάπτυξη, ως λ.χ. το διατηρητέο φυσικό κεφάλαιο της Σητείας δέον να αντισταθμίση την ανάπτυξη ολοκλήρου της Κρήτης (Π.Ε. 577/1995), δ) στην κεκορεσμένη Αττική βιώσιμη είναι οικιστική ανάπτυξη μόνον εν επαφή προς νομίμως διαμορφωμένους οικισμούς (Π.Ε. 618/1995).

Για την κρίση περί της βιωσιμότητας των παρεμβάσεων που εγκρίνει η Διοίκηση στο φυσικό περιβάλλον το Δικαστήριο χρησιμοποιεί σταθερά τη βοήθεια της αρμοδίας επιστήμης: έτσι για να ελεγχθή η βιωσιμότης χημικού εργοστασίου εγκατεστημένου στην ύπαιθρο εν σχέσει προς τα υπόγεια ύδατα διετάχθη υδρολογική έρευνα (Ε.Α. 107/1994) και η περαιτέρω συμπλήρωσή της (Σ.Ε. 5267/1995), για να ελεγχθή η βιωσιμότης υδατοδεξαμενών εν σχέσει προς την σεισμικότητα περιοχής διετάχθη σεισμική έρευνα (Σ.Ε. 3957/ 1995), για να διαγνωσθή ο χαρακτήρ παρακτίου λίμνης

διετάχθη υδρογεωλογική έρευνα (Σ.Ε. 1178/1994) κ.ο.κ.

Τρίτη Αρχή της Φερούσης Ικανότητας

Υπό την στενή επιστημονική της έννοια, φέρουσα ικανότης είναι ο αριθμός των ειδών ή μονάδων είδους που μπορούν να συντηρηθούν επ' άπειρο από ένα οικοσύστημα χωρίς υποβάθμισή του. Η ιδέα που εγκλείει ο ορισμός αυτός, δηλ. η πεπερασμένη χωρητικότης και αντοχή των οικοσυστημάτων, έχει προδήλως γενικώτερη αξία και γι' αυτό λαμβάνεται ως θεμελιώδες κριτήριο για την διασφάλιση της επιθυμητής ισορροπίας τόσο των οικοσυστημάτων όσο και των ανθρωπογενών συστημάτων, πράγμα που αποτελεί και άλλο μέτρο της βιωσιμότητός των.

Με το ευρύτερο, λοιπόν, περιεχόμενό της η αρχή της φερούσης ικανότητας λέγει ότι η κατασκευή και διαχείριση των ανθρωπογενών συστημάτων δεν πρέπει να παραβιάζει την φέρουσα ικανότητα αυτών των ιδίων και των οικοσυστημάτων (χερσαίων, υδατίνων, θαλασσίων), που επηρεάζονται απ' αυτά. Διότι, όλα τα ανθρωπογενή συστήματα κατασκευάζονται και εξελίσσονται αναλώμασι των οικοσυστημάτων. Λόγω της εγγενούς προσαρμοστικότητος αμφοτέρων, η ισόρροπος συνύπαρξη και συνεξέλιξη των είναι κατ' αρχήν δυνατή. Έτσι, λ.χ. τα ανθρωπογενή συστήματα του αγροτικού πολιτισμού ελειτούργησαν σταθερά επί πολλές χιλιετίδες. Αλλά η φέρουσα ικανότης είναι το απαραβίαστο όριο αναπτύξεως των ανθρωπογενών συστημάτων. Πέραν αυτού δεν υπάρχει ανάπτυξη, αλλά αποσταθεροποίηση και εντροπία, πρώτα του οικοσυστήματος και ύστερα του ανθρωπογενούς συστήματος.

Σκοπός της βιώσιμου αναπτύξεως είναι η συνεξέλιξη ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων. Για να επιτευχθή ο σκοπός αυτός πρέπει τα συστήματα αυτά να διατηρούν την ισορροπία των. Τούτο θεωρείται ως εφικτό, διότι η ισορροπία αυτή είναι δυναμική και έχει «ελαστικότητα» (resilience), δηλ. την τάση να επανέρχεται μετά την αρχική διατάραξη. Κατά συνέπειαν, παρέχει περιθώρια αμοιβαίων προσαρμογών κατά την διαδικασία της διαρκούς αλλαγής. Η παραβίαση,

όμως, του ορίου της φερούσης ικανότητός των αποσταθεροποιεί τα συστήματα γιατί συνεπάγεται μη αναστρέψιμες εξελίξεις. Τοιουτοτρόπως το όριον αυτό είναι «κατώφλιον» (threshold), πέραν του οποίου δεν υπάρχει δυνατότης επανόδου, αλλά αναπόδραστη καταστροφή.

Από τα ανωτέρω καταφαίνεται η τεράστια σημασία της φερούσης ικανότητας που έχει μέχρι τώρα αγνοηθεί από τα υπερτροφικά βιομηχανικά συστήματα με αποτέλεσμα την συνεχιζόμενη οικολογική κρίση. Ο σεβασμός της αρχής πρακτικώς σημαίνει: α) την διάκριση συνήθων και ευαισθητών οικοσυστημάτων που είναι δεκτικά ηπίας μόνον αναπτύξεως (βλ. και εβδόμη αρχή), β) την υποχρέωση θεσμοθέτησεως μέτρων και μεθόδων μετρήσεως της φερούσης ικανότητος των ανθρωπογενών συστημάτων, που έχουν ροπήν προς υπερτροφική ανάπτυξη, ως λ.χ. του αριθμού και επιτρεπτού μεγέθους οικισμών, του αριθμού των αυτοκινήτων ή των τουριστών σε ευαίσθητα οικοσυστήματα (ακτές, μικρά νησιά κ.ο.κ.), γ) την αρχή της σταθερής καταστάσεως για τα φυσικά συστήματα ατμοσφαιρας, υδροσφαιρας και λιθοσφαιρας, ως προς τα στοιχεία των οποίων δέον να ισχύουν ορθές τιμές. Αυτό, άλλωστε, είναι και το κύριο πρόβλημα της ρυπάνσεως.

Την αρχή της φερούσης ικανότητος, που εθέσπισε ρητώς η Αρχή (6) της Διακηρύξεως της Στοκχόλμης και δέχονται εμμέσως και οι κείμενες διατάξεις που αναφέρονται αορίστως στην βιολογική ισορροπία, αναγνώρισε για πρώτη φορά ρητώς το Ε΄ Τμήμα του Σ.τ.Ε. ως εφαρμοστέαν κατά την ίδρυση οικισμών ραγδαίως εξαπλουμένων εις βάρος της υπαίθρου εξ αιτίας της αχαλίνωτης κερδοσκοπίας γης και απουσίας χωροταξικών σχεδίων. Το Δικαστήριο διέγνωσε ορθώς ότι η αλόγιστη οικιστική ανάπτυξη αποτελεί την κυριώτερη απειλή του περιβάλλοντος. Έκρινε δε ότι η ίδρυση των οικισμών αυτών είναι επιτρεπτή μόνον εντός ευρυτέρου σχεδιασμού σε επίπεδον τουλάχιστον νομού, αφού λαμβάνεται υπ΄ όψιν η φέρουσα ικανότης του όλου οικιστικού ιστού και των οικείων οικοσυστημάτων καθώς επίσης και της χωροταξικής εν γένει διατάξεως της περιοχής (Π.Ε. 246, 586/ 1992). Εξ άλλου ο ραγδαίος και ανεξέλεγκτος πολλαπλασιασμός των επικερδών επιχειρήσεων ιχθυοτροφείων έδωσε την ευκαιρία στο Ε΄ Τμήμα να αξιώση την έρευνα της φερούσης ικανότητος των οικείων θαλασσίων οικοσυστημάτων και κατ΄ ακολουθίαν να αξιώση σχεδιασμόν εις επίπεδον νομού (Σ.Ε. 2844/1993).

Αλλά και η διαδεδομένη πλέον τάση μεγεθύνσεως των ξενοδοχειακών μονάδων χάριν κερδοφόρου τουρισμού ηνάγκασε το Ε΄ Τμήμα να θέσει για πρώτη φορά ζήτημα βιωσίμου τουρισμού, αξιώνοντας «την ορθολογική κατανομή της τουριστικής δραστηριότητας στον ελλαδικό χώρο ...χωρίς υπέρβαση των ορίων κορεσμού κάθε περιοχής ..αναλόγως της ευπαθείας και των χαρακτηριστικών της», «λαμβανομένης υπ΄ όψει της ικανότητας κάθε περιοχής για την φιλοξενία τουριστών» και εξεταζομένων του μεγέθους, μορφής, διαρρυθμίσεως και εν γένει προσαρμογής του ξενοδοχείου στον περιβάλλοντα χώρο (Σ.Ε. 50/1993). Υπεραμυνόμενο, επίσης, του βιωσίμου αστικού περιβάλλοντος (βλ. κατωτέρω και Δεκάτη Αρχή) το Ε΄ Τμήμα έθεσε φραγμούς στην εκμετάλλευση του θεσμού μεταφοράς συντελεστού δομήσεως, απαγορεύοντας την υπέρβαση του συντελεστού οικιστικής πυκνότητας της περιοχής υποδοχής, αμέσως ή εμμέσως συναγομένου, και αξιώνοντας όπως η μεταφορά μη θίγη τον «άριστο» για την περιοχή αυτή συντελεστή δομήσεως (Π.Ε. 441/ 1991).

Τετάρτη Αρχή της Υποχρεωτικής Αποκαταστάσεως Διαταραχθέντων Οικοσυστημάτων

Η βιώσιμη ανάπτυξη ως ισόρροπη συνεξέλιξη ανθρωπίνων συστημάτων και οικοσυστημάτων έγινε υποχρεωτικό Δίκαιο όταν η ισορροπία αυτή είχε ήδη σοβαρώς διαταραχθή εις βάρος των οικοσυστημάτων. Πολλά οικοσυστήματα κατεστράφησαν κατά την προηγηθείσα αγρία ανάπτυξη από άγνοια της αξίας των: δάση κάηκαν ή εκχερσώθηκαν, υγρότοποι αποξηράνθηκαν, ακτές και θάλασσες ερρυπάνθησαν κ.ο.κ. Τοιουτοτρόπως σήμερα, δεν είναι εφικτή η επιδίωξη ισορροπίας μεταξύ ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων, αν παραλλήλως δεν χωρήσει αποκατάσταση αμέσως μεν των οικοσυστημάτων που κατεστράφησαν παρανόμως, ήτοι αφ΄ ότου ετέθησαν υπό νομικήν προστασίαν, εν καιρώ δε και όλων εκείνων που θα κριθούν απαραίτητα για την πλήρη επαναφορά της διαταραχθείσης ισορροπίας, εφ΄ όσον, βεβαίως, η αποκατάσταση αυτή είναι ακόμη φυσικώς δυνατή.

Η αποκατάσταση οικοσυστήματος (restoration), είναι εσκεμμένη ανθρώπινη παρέμβαση και περιλαμβάνει όλες εκείνες τις ενέργειες που είναι απαραίτητες για την επαναφορά των πραγμάτων στην αρχική των κατάσταση. Έτσι, το δάσος αποκαθίσταται με αναδάσωση, ο υγρότοπος με την καθαίρεση του βλαπτικού τεχνικού έργου και την αναζωογόνηση της χλωρίδας και πανίδας του, το ρήγμα του λατομείου με επιχωμάτωση και δενδροφύτευση κ.λπ. Η τεχνολογία της αποκαταστάσεως έχει εξελιχθεί αρκετά και παρέχει την ύστατη ελπίδα ιδίως εκεί όπου η εκβιομηχάνιση ερήμωσε την φύση.

Νομικώς η υποχρέωση αποκαταστάσεως οικοσυστήματος πηγάζει από το άρθρο 24 του Συντάγματος που κατά την ορθή του ερμηνεία, παρέχει πλήρη προστασία στο περιβάλλον, ήτοι προληπτική και κατασταλτική, άρα και αποκαταστατική σε όσα οικοσυστήματα κατεστράφησαν μετά την ισχύ του (1975). Ως θεμελιώδης αρχή η αποκατάσταση εξαγγέλλεται με την Αρχή (3) της Διακηρύξεως της Στοκχόλμης, αλλά προκύπτει και από την αρχή της βιοποικιλότητας (βλ. και πέμπτην αρχή).

Με την νομική αυτή βάση και την νομολογία του το Ε΄ Τμήμα κατέστησε σαφές ότι η έννομη τάξη, και δη η δημόσια οικολογική τάξη, δεν ανέχεται τετελεσμένα γεγονότα εις βάρος της: Οιαδήποτε βλάβη των οικοσυστημάτων δέον να αποκαθίσταται προσηκόντως. Η αρχή ισχύει τοσούτω μάλλον καθ' όσον αδίστακτοι ολετήρες οικοσυστημάτων επιχειρούν να επωφεληθούν από τη βραδύτητα της παροχής δικαστικής προστασίας προωθώντας εν τω μεταξύ τετελεσμένα γεγονότα. Στην χαρακτηριστική περίπτωση του υγροτόπου Γεωργιουπόλεως Κρήτης, όπου η Διοίκηση έτεινε να αποδεχθή το «ροκάνισμά» του από την εις βάρος του επεκτεινομένη γειτονική οικοδομική δραστηριότητα με την μέθοδο των διαδοχικών οριοθετήσεων, το Δικαστήριο διέταξε την πλήρη αποκατάσταση του οικοσυστήματος (Π.Ε. 306/1992, 296/1993).

Η αρχή της αποκαταστάσεως της διαταραχθείσης ισορροπίας μεταξύ ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων βαίνει πολύ πέραν συγκεκριμένων οικοσυστημάτων και εντάσσεται στο δόγμα του «Δικαίου Κόσμου», ήτοι σε υποσύστημα μέτρων της Agenda '21 που αποβλέπει στην αποκατάσταση της παγκοσμίου οικολογικής ισορροπίας: α) με την περιστολή της υπερκαταναλώσεως

των ανεπτυγμένων βιομηχανικών χωρών, β) με την συστηματική καταπολέμηση της πενίας των φτωχών χωρών, γ) με τον δημογραφικό έλεγχο, δ) με την προστασία της ανθρωπίνης υγείας. Στην ίδια βάση και σε εθνικό επίπεδο η αρχή έχει ευρύτερη εφαρμογή στην χωροταξία και πολεοδομία, όταν δίδεται προτεραιότητα στην βελτίωση των συνθηκών υποβαθμισμένων περιοχών ή συνοικισμών. Εξ άλλου, ενδιαφερόμενο για την επούλωση των χαινουσών πληγών της ελληνικής φύσεως από την βάνουση λατόμηση, το Τμήμα, ερμηνεύον νόμο παρατείνοντα την λειτουργία λατομείων, επωφελήθη της διατάξεως για να την περιορίσει στην υποχρεωτική αποκατάσταση του λατομικού χώρου (Ε.Α. 761/1993).

Πέμπτη Αρχή της Βιοποικιλότητας

Η αρχή της βιοποικιλότητας αναγνωρίζει την εγγενή αξία όλων των ειδών της αγρίας χλωρίδος και πανίδος και παρέχει νομική προστασία σε όλη την ποικιλία των ειδών αυτών καθώς επίσης και στα ενδιαιτήματά των. Η εγγενής αξία των ειδών συνίσταται ιδίως στο ότι είναι βιογενετικά αποθέματα και συστατικά στοιχεία των οικοσυστημάτων. Με την έννοια αυτή η βιοποικιλότητα προστατεύεται ως το κατ'εξοχήν κριτήριο της ευσταθείας και ευρωστίας των οικοσυστημάτων κατά την λογική: όσο μεγαλύτερη η βιοποικιλότητα των τόσο ευσταθέστερο το οικοσύστημα.

Στην ευρύτερη και ορθή αυτή κατανόηση της βιοποικιλότητας κατέληξε το δίκαιο και η επιστήμη δυστυχώς αργά, όταν η εξαφάνιση των ειδών από την αλόγιστη «ανάπτυξη» είχε ήδη προσλάβει πρωτοφανείς διαστάσεις και ιδίως εξοντωτική ταχύτητα. Ενυπήρχε δε εξ αρχής στην προστασία αυτή και ανθρωποκεντρική ιδιοτέλεια, διεγερθείσα από την ανακάλυψη της μεγάλης χρησιμότητας ταπεινών ειδών και μικροοργανισμών για τη βιομηχανία φαρμάκων και φυσικών προϊόντων υγείας. Η νομική προστασία ξεκίνησε από το Διεθνές Δίκαιο με την προστασία μεμονωμένων ειδών και ύστερα με την κατάρτιση καταλόγων ειδών απειλούμενων με εξαφάνιση ή τελούντων ήδη σε κίνδυνο, για να λάβει εν τέλει την σύγχρονη μορφή της με την προστασία της «φυσικής κληρονομιάς» και της «βιολογικής ποικιλότητας» που υπαγορεύει τα εξής: α) το κράτος υποχρεούται σε αναγνώριση και συστηματική παρακολούθηση της βιοποικιλότητός του. Πρόκειται για πολύτιμα μεγέθη των πρασίνων λογαριασμών του, β) το κράτος υποχρεούται να καταρτίσει στρατηγική, σχέδια και προγράμματα για την διατήρηση και βιώσιμη χρήση της βιολογικής

ποικιλότητας (άρθρο 6 Σύμβασης Ρίο 5-6-1992 κυρωτ. ν. 2204/94), γ) το κράτος ενσωματώνει τον σκοπόν αυτό σ' όλες τις πολιτικές του, δ) εγκαθιστά σύστημα ειδικώς προστατευομένων περιοχών για την διατήρηση της βιοποικιλότητας, ε) προάγει την προστασία οικοσυστημάτων, φυσικών οικοτόπων και την διατήρηση βιωσίμων πληθυσμών των ειδών στο φυσικό περιβάλλον, στ) προάγει μόνον βιώσιμη ανάπτυξη στις γειτονικές περιοχές, ζ) ανορθώνει και αποκαθιστά υποβαθμισμένα οικοσυστήματα και προάγει την ανάκαμψη απειλούμενων ειδών.

Εξ άλλου, κατά τις ειδικότερες διατάξεις της Συνθήκης της Βέρνης της 19.9.1979: α) η αγρία χλωρίς και πανίς αποτελούν φυσική κληρονομιά και το κράτος έχει γενική υποχρέωση να φροντίζει για την διατήρηση όλων των ειδών αυτών, β) η ανωτέρω υποχρέωση επεκτείνεται και κατά την χάραξη και υλοποίηση οιασδήποτε δημοσίας πολιτικής, ιδίως δε της χωροταξικής και αναπτυξιακής, γ) το κράτος οφείλει, επίσης, να προστατεύη τα φυσικά ενδιαιτήματα των ειδών, δ) το κράτος οφείλει να δώση ιδιαίτερη προσοχή στα είδη που απειλούνται με αφανισμό ή που βρίσκονται ήδη σε κίνδυνο, κυρίως δε στα ενδημικά είδη και στους απειλούμενους οικοτόπους, ε) το κράτος οφείλει, επίσης, να δώση ιδιαίτερη προσοχή στα αποδημητικά είδη και να συνεργασθή και με άλλα κράτη για την προστασία των ζωνών που αποτελούν διόδους αποδημίας, περιοχές διαχειμάσεως, συγκεντρώσεως, διατροφής και αναπαραγωγής, στ) απαγορεύεται η εκ προθέσεως συγκομιδή, συλλογή, κοπή ή εκρίζωση προστατευομένων φυτών, ως και η κατοχή ή εμπορία αυτών, ζ) απαγορεύεται η εκ προθέσεως σύλληψη, κατοχή, εμπορία ή θανάτωση προστατευομένων ζώων, η διατάραξη των ιδίως σε περίοδο αναπαραγωγής, εξαρτήσεως ή διαχειμάσεως, καθώς και η υποβάθμιση ή καταστροφή των ενδιαιτημάτων των.

Νομική βάση της αρχής είναι αφ' ενός μεν το άρθρο 24 του Συντάγματος αφού, κατά τα εκτεθέντα, δεν νοείται προστασία της ισορροπίας οικοσυστήματος άνευ της προστασίας της βιοποικιλότητός του, αφ' ετέρου δε το υπερνομοθετικό Δίκαιο νόμων που εκύρωσαν συναφείς διεθνείς συμβάσεις, όπως ιδίως του νόμου 1355/1983 περί κυρώσεως της Διεθνούς Συμβάσεως Βέρνης της 19-9-1979 για την διατήρηση της άγριας ζωής και του φυσικού περιβάλλοντος της Ευρώπης και του νόμου 2204/1994 περί κυρώσεως της Διεθνούς Συμβάσεως του Ρίο της 5-6-1992 για την βιολογική ποικιλότητα, αλλά και το άρθρο 20 του ν. 1650/86.

Την αρχή της βιοποικιλότητας εφήρμοσε επανειλημμένως το Σ.τ.Ε., είτε για να διασώσει σπάνια είδη της ελληνικής πανίδος απειλούμενα με αφανισμό, όπως ιδίως την θαλασσία χελώνα *Caretta-Caretta*, την φώκια *Monachus*, τον χρυσαετό κ.ά., (αλλά και πιο κοινά είδη, όπως τον λύκο και την αλεπού), είτε για να προστατεύσει γενικώτερα την εξαιρετική ποικιλία της ελληνικής χλωρίδος και πανίδος. Έτσι, με ρητή επίκληση της αρχής, το Ε΄ Τμήμα απηγόρευσε τους αεροψεκασμούς με φυτοφάρμακα για την καταπολέμηση του δάκου (Σ.Ε. 2162/1994). Έταξε επίσης προθεσμία για την απαγόρευση της αλιείας με «αργαλειό» (Π.Ε. 641/1994).

Αξιοσημείωτη και δημιουργική ήταν και η εφαρμογή της αρχής στη ρύθμιση της θήρας, όπου το Δικαστήριο, βαίνον πέραν των στενών ορισμών του νόμου, αξίωσε: α) όπως προ της εκδόσεως της ετησίας ρυθμιστικής αποφάσεως ακούονται οι απόψεις όχι μόνον των κυνηγετικών συλλόγων αλλά και των οικολογικών οργανώσεων, β) όπως για κάθε ένα από τα είδη της πανίδος, των οποίων επιτρέπεται η θήρα, υπάρχει επιστημονική τεκμηρίωση της καταστάσεως του πληθυσμού του, γ) όπως η περίοδος αναπαραγωγής εξατομικεύεται κατ' είδος (Σ.Ε. 366/1993, 1174/1994).

Εξ άλλου, παρά την έλλειψη ειδικών διατάξεων, το Τμήμα υπέμνησε ότι τα «ρεύματα», ήτοι οι πτυχώσεις της επιφανείας της γής διά των οποίων συντελείται κυρίως «η απορροή προς την θάλασσα των πλεοναζόντων υδάτων της ξηράς», είναι οικοσυστήματα που με την πανίδα και χλωρίδα τους καθώς και το μικροκλίμα τους συμβάλλουν πολλαπλώς στην ισορροπία του περιβάλλοντος. Αντιταχθέν δε το Δικαστήριο στην επικρατούσα πρακτική εντάξεως των ρευμάτων στο σχέδιο πόλεως, επικαλύψεως και δομήσεως των: α) αξίωσε την αποτύπωσή των στο σχέδιο, β) απηγόρευσε την επικάλυψη ή δόμησή των, καθώς και κάθε άλλη επέμβαση θίγουσα την λειτουργία των, γ) επέβαλε την διατήρηση και κοινοχρησία των.

Η αρχή έγινε με την άμεση απαγόρευση της καταστροφής της χλωρίδας και πανίδας του ρεύματος «Ποδονίφτη» στην Φιλοθέη (Ε.Α. 43/1993, Σ.Ε. 1801/1995) και την επιβολή υποχρεώσεως αποτυπώσεως των ρευμάτων και κοινοχρησίας των (Π.Ε/124/1994, Σ.Ε. 2163/1994).

Έκτη Αρχή της Κοινής «Φυσικής Κληρονομίας»

Πολύ πριν αναγνωρισθή η ανάγκη προστασίας και διατηρήσεως αμειώτου του φυσικού κεφαλαίου (βλ. Αρχή 2), είχε αναγνωρισθή η αξία του πλέον ευαίσθητου πυρήνος του που είχε χαρακτηρισθή ως «φυσική κληρονομία» των ανθρώπων, εξισουμένη με την «πολιτιστική» κληρονομία και δικαιουμένη της ίδιας προστασίας. Εγένετο λόγος τότε για «φυσικά μνημεία» παγκοσμίας αξίας. Η αξιολόγηση στηριζόταν σε αισθητικά και επιστημονικά κριτήρια. Ο αρχικός πυρήν αυτής της «φυσικής κληρονομίας» περιελάμβανε, εκτός από τα «φυσικά μνημεία» και «γεωολογικούς και φυσιογραφικούς σχηματισμούς και εκτάσεις που ήσαν ενδιαιτήματα απειλούμενων ειδών» καθώς επίσης και «τοπία» (Διεθνής Σύμβαση Παρισίων 23-11-1972). Βαθμηδόν ο πυρήν αυτός αναπτύχθηκε και περιέλαβε και άλλες περιοχές της αγρίας φύσεως, όπως εκτάσεις με εξαιρετικώς ευαίσθητα οικοσυστήματα, εκτάσεις μεγάλης οικολογικής ή βιολογικής αξίας, οικοσυστήματα πλούσιας βιοποικιλότητας, εκτάσεις άθικτες από ανθρώπινη δραστηριότητα, φυσικούς ή γεωμορφολογικούς σχηματισμούς με ιδιαίτερη οικολογική ή αισθητική αξία, όπως οι καταρράκτες, οι πηγές, τα φαράγγια, θίνες, σπηλιές, ύφαλοι, βράχοι, παρόχθια και παράκτια βλάστηση, κοραλλιογενείς σχηματισμοί κ.λπ.

Σήμερα που νομικώς είναι διατηρητέο ακέραιο το φυσικό κεφάλαιο και όχι μόνο ο ανωτέρω πολύτιμος πυρήν του, η ιδιαίτερη προστασία του τελευταίου εξακολουθεί να έχει μεγάλη πρακτική αξία. Διότι η έννοια της προστασίας αυτής είναι α) ότι καθιερώνει ένα κοινό, δηλ. ανεπίδεκτο ιδιοποίησεως, μέρος του φυσικού κεφαλαίου που πρέπει να είναι αφιερωμένο στην κοινή χρήση. Η διασφάλιση της κοινής «φυσικής κληρονομίας» των ανθρώπων αποτελεί πρώιμο σκοπό του δικαίου. Το ρωμαϊκό δίκαιο είχε αναγνωρίσει ότι ο αέρας, η θάλασσα, ο αιγιαλός, οι ποταμοί, λίμνες κ.λπ. ήσαν «κοινά της πάσι» ή κοινόχρηστα και κατά μίμηση αυτών διαμορφώθηκαν αργότερα οι κοινόχρηστοι χώροι των οικισμών. Απαγορεύοντας, έτσι, την μετατροπή των κοινών πραγμάτων σε οικονομικά αγαθά, αντικείμενα δηλ. ιδιωτικών δικαιωμάτων, το ρωμαϊκό δίκαιο εθέσπισε πράγματι διατάξεις προστασίας του περιβάλλοντος που διασφάλιζαν την ισορροπία ανθρώπου-φύσεως. Έκτοτε, όμως, και υπό την επίδραση

της αναπτυξιακής οικονομικής δραστηριότητας, τα κοινά φυσικά αγαθά εξετέθησαν σε πολλαπλές πιέσεις που προκαλούν είτε την ανοικτή ή συγκεκριμένη φαλκίδευσή των (λ.χ. μέσω της αναγνώρισης δικαιωμάτων κυριότητας ή «ιδιαιτέρας χρήσεως») είτε την λεηλασία και αποσταθεροποίηση των οικείων οικοσυστημάτων (λ.χ. υπεραλίευση και ρύπανση θαλασσών). Υπό τις συνθήκες αυτές η υπεράσπιση των κοινών φυσικών αγαθών είναι προέχων σκοπός του νέου δικαίου του περιβάλλοντος, διότι διασφαλίζει ποιότητα ζωής για όλους και όχι μόνον για εκείνους που μπορούν να την αγοράσουν. Κατά συνέπεια, τα κοινά φυσικά αγαθά (φυσικά τοπία, θάλασσα, λίμνες, ποταμοί, δημόσια δάση, αιγιαλός, ακτές, βραχονησίδες κ.λπ.) δεν επιτρέπεται να γίνουν αντικείμενα ιδιοποιήσεως. Ούτε η κοινή χρήση των δύναται καθ' οιονδήποτε τρόπο να αναιρεθί, περιορισθί ή υποβαθμισθί. Αντιθέτως, το κράτος οφείλει να τα συντηρή και να διευκολύνη την πρόσβαση σ' αυτά. β) Η ίδια αρχή εξασφαλίζει ένα άδυτο τμήμα της αγρίας φύσεως που είναι όχι μόνον διατηρητέο αλλά και εξηρημένο κάθε ανθρωπίνης παρεμβάσεως, όπως τα «ιερά δάση ή άλση» της αρχαιότητας. Το άδυτο τμήμα της φύσεως είναι μεν επισκέψιμο, εκτός αν προορίζεται αποκλειστικώς για επιστημονική έρευνα, αλλά δέον να παραμένη αναλλοίωτο. Η προστασία του δεν ανήκει στην διακριτική ευχέρεια του κράτους, αλλά συντρέχόντων των ανωτέρω όρων, είναι υποχρεωτική και ο δικαστής θα την παράσχη πλήρη, είτε εξεδόθη η συναφής διοικητική πράξη είτε όχι. Ο χαρακτήρ δηλ. των οικοσυστημάτων ως αποτελούντων μέρος της απολύτως προστατευτέας φυσικής κληρονομίας προκύπτει αντικειμενικώς και ο δικαστής ελέγχει αν η υπαγωγή στο προστατευτικό καθεστώς έγινε σε όλη την έκτασή της, καθώς επίσης και αν τυχόν το καθεστώς τούτο ενοθεύθη με ανεπίτρεπτες χρήσεις. Υπό τις σύγχρονες αντιλήψεις το «αποθεματικό» αυτό της αγρίας φύσεως δέον να παραμένη άθικτο όχι χάριν των αισθητικών ή επιστημονικών διαφερόντων του ανθρώπου, αλλά διότι τούτο είναι απαραίτητο χάριν της ισορροπίας ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων, δεδομένου, μάλιστα, ότι στο αποθεματικό αυτό επιβιώνει η κρίσιμη μάζα του βιογενετικού υλικού και άρα εκεί υπάρχει η πηγή της ζωής. Νομική βάση της αρχής είναι το άρθρο 24 του Συντάγματος, η Αρχή (4) της Διακηρύξεως της Στοκχόλμης, το Διεθνές Δίκαιο και δη ο ν. 1126/1981 περί κυρώσεως της πράξεως Συμβάσεως Ramsar των Παρισίων της 23-11-1972 και τα άρθρα 18 και 20 του Ν. 1650/1985. Επί τη βάσει της αρχής αυτής το Σ.τ.Ε επροστάτευσε τους υγροτόπους του Δέλτα του ποταμού Νέστου (Σ.Ε. 2343/1987), τον Αμβρακικό (Σ.Ε. 1342/1992, 2153/1994), όταν απειλήθηκαν από την βιομηχανική ανάπτυξη αλλά και άλλα μέρη της Ελληνικής φυσικής κληρονομίας που δεν είχαν τυπικώς υπαχθί σε ειδικό καθεστώς, όπως τον υγρότοπο της Γεωργιουπόλεως Κρήτης (Π.Ε. 112/1992, 296/1993) τους φυσικούς σχηματισμούς του Δάσους Καλαμαριάς (Σ.Ε. 2164/ 1994) όταν απειλήθηκαν από οικιστική ανάπτυξη κ.ο.κ., την λίμνη της Βουλιαγμένης (Π.Ε. 369/1995), το απολιθωμένο δάσος Λέσβου (Ε.Α. 479/ 1992).

Εβδόμη Αρχή της Ηπίας Αναπτύξεως των Ευπαθών Οικοσυστημάτων

Μεταξύ της αβάτου φύσεως και των οικοσυστημάτων που φέρουν το βάρος των ανθρωπογενών συστημάτων υπάρχει η ενδιάμεση κατηγορία των ευπαθών ή «ευαίσθητων» οικοσυστημάτων, που, όπως υποδηλώνει η ονομασία των, επιδέχονται μεν την συνύπαρξη με τα ανθρωπογενή συστήματα αλλ' απορρυθμίζονται ευχερώς υπό την τυχόν δυσμενή επίδραση των τελευταίων. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν ιδίως τα δάση, τα οικοσυστήματα ακτών, τα βουνά και τα μικρά νησιά καθώς και οι τοποθεσίες ιδιαιτέρου φυσικού κάλλους. Έτσι, τα δασικά οικοσυστήματα αποσταθεροποιούνται εύκολα με την πυρκαγιά, εκχέρσωση, αποψίλωση ή υπερβόσκηση, αφού, όταν εκλείψει η δασική βλάστηση, ακολουθεί η διάβρωση του εδάφους και η καταστροφή της δασοβιοκοινότητας των καταναλωτών και αποδομητών.

Οι ακτές, με τα στενώς αλληλεξαρτώμενα χερσαία και θαλάσσια οικοσυστήματά των, αποσταθεροποιούνται εύκολα με τη ρύπανση που καταστρέφει την βιοκοινότητά τους.

Τα βουνά είναι ευπαθή γιατί υπόκεινται σε διάβρωση εδάφους από την αλλοίωση της μορφολογίας των, τις βροχές, τον άνεμο και τον παγετό, σε ρύπανση των υπογείων υδάτων τους κ.λπ.

Τα μικρά νησιά έχουν την ίδια ευπάθεια με τις ακτές και επί πλέον ως κλειστά οικοσυστήματα με μικρά αποθέματα ενεργείας και ύδατος δεν επιδέχονται ένταση στην παραγωγική εκμετάλλευση των φυσικών τους πόρων. Τέλος, οι τοποθεσίες φυσικού κάλλους είναι ευνοήτως ευπαθείς, αφού εύκολα μπορούν να αλλοιωθούν τα στοιχεία της συμμετρίας των. Και ενώ της αβάτου φύσεως η σημασία έχει αναγνωρισθή, αρκετά κράτη, στα οποία ανήκει και η Ελλάς, δεν έχουν ακόμη συνειδητοποιήσει ότι τα ευπαθή οικοσυστήματα πρέπει να υπάγονται σε ειδικό ρυθμιστικό καθεστώς, διότι τα οικοσυστήματα αυτά δέχονται συνεχώς αυξανόμενη πίεση. Διαρκώς μεγαλύτεροι πληθυσμοί ανθρώπων διεισδύουν στα δάση, κατέρχονται

στις ακτές και αποβιβάζονται στα νησιά, φέρνοντας μαζί τους την ρύπανση και την καταστροφή από τις ανεξέλεγκτες, αλληλοσυγκρουόμενες ή επικίνδυνες χρήσεις. Επιστήμη και πρακτική συγκλίνουν στο ότι τα ευπαθή οικοσυστήματα είναι δεκτικά μόνον ήπιας αναπτύξεως, ενώ πρέπει να τελούν συνεχώς υπό αυστηρό χωροταξικό καθεστώς με επακριβώς καθορισμένες τις επιτρεπόμενες ήπιες χρήσεις. Το πόρισμα αυτό ενσωματώνει η εξεταζόμενη αρχή που επιτάσσει την παροχή της ειδικής προστασίας οπωσδήποτε, είτε δηλ. έχει νομοθετηθεί το καθεστώς αυτό είτε όχι. Και στην μεν πρώτη περίπτωση ο δικαστής, ελέγχει αν τούτο παρέχει τον επιθυμητό βαθμό προστασίας, εις δε την δεύτερη εφαρμόζει ευθέως την αρχή, με την βοήθεια της επιστήμης. Συνήθως, όμως, υφίσταται τουλάχιστον δασική νομοθεσία, σπανιότερα νομοθεσία για τα βουνά και τα μικρά νησιά. Αλλά και όπου υφίσταται η νομοθεσία, υπάρχει πάντοτε η ανάγκη να αποκαθαίρεται από νόθες διατάξεις που παρεισφύουν σ' αυτήν. Συνεπώς ο δικαστής πρέπει να επαγρυπνεί.

Ως «ήπια» ανάπτυξη θεωρείται εκείνη που δεν συνεπάγεται μεγάλη επιβάρυνση και ένταση του περιβάλλοντος είτε λόγω της εξορύξεως φυσικών πόρων είτε λόγω χρήσεως είτε λόγω αποβλήτων. Κατά τα λοιπά η «ηπιότητα» της παρεμβάσεως κρίνεται κατά κατηγορία ευπαθούς οικοσυστήματος. Έτσι λ.χ. στα δάση επιτρέπονται ελάχιστες χρήσεις που είναι συμβατές με τον προορισμό τους, στις ακτές ευάριθμες αλλά ελαφρές και διαχωρισμένες κατά ζώνες (λ.χ. όχι λατομεία ή βαριά βιομηχανία), στα μικρά νησιά παραγωγική δραστηριότητα δυναμένη να τροφοδοτηθή από εγχώρια πηγή ενεργείας και ύδατος κ.ο.κ. Η κρίση, αν ωρισμένη ανθρώπινη παρέμβαση σε περιοχή ευπαθούς οικοσυστήματος είναι ήπια και συμβατή με την ευαισθησία του, είναι καθαρώς νομική και ανήκει πλήρως στον δικαστή εν περιπτώσει αμφισβητήσεως. Το ζήτημα τίθεται συνήθως με το ερώτημα αν ωρισμένη χρήση είναι συμβατή με το ευπαθές οικοσύστημα, ενώ στην νομολογία διαμορφώνονται σταδιακά οι κατάλογοι των επιτρεπομένων χρήσεων κατά κατηγορίαν ευπαθούς οικοσυστήματος. Εννοείται ότι ο δικαστής υποβοηθείται από την επιστήμη.

Νομική βάση της αρχής είναι το άρθρο 24 του Συντάγματος, ερμηνευόμενο υπό το φώς των πορισμάτων της επιστήμης του περιβάλλοντος, και τυχόν διατάξεις ειδικής νομοθεσίας, ως είναι λ.χ. ο Δασικός Κώδιξ.

Το Σ.τ.Ε. έχει σημαντική νομολογία στην προστασία των ευπαθών οικοσυστημάτων και μάλιστα πρώιμη προκειμένου περί των δασικών οικοσυστημάτων, χάριν των οποίων έχει επανειλημμένως αποκαθάρει την δασική νομοθεσία από ατυχείς ρυθμίσεις. Όσο προχωρεί δε η καταστροφή του δασικού πλούτου της χώρας, τόσο αυστηρότερη γίνεται η νομολογία αυτή. Με την πρόσφατη νομολογία του Ε΄ Τμήματος η ειδική ρήτρα του άρθρου 24 παρ. 1 πρότ. 2 του Συντάγματος ερμηνεύεται τόσο αυστηρά, ώστε μέσα στα δάση ή στις δασικές εκτάσεις να επιτρέπεται παρέμβαση μόνον χάριν εθνικού συμφέροντος και αυτή εφόσον αποδεδειγμένως δεν μπορεί να γίνει πουθενά αλλού (Σ.Ε. 2453/1993). Έχουν, έτσι απαγορευθεί η οικιστική ανάπτυξη, τα νεκροταφεία, βιομηχανίες, κοινωφελή ιδρύματα ακόμη και αυτές οι πάγιες εγκαταστάσεις παιδικών κατασκηνώσεων (Π.Ε. 314/1995, 105/1993).

Πρωτοπόρος είναι η νομολογία για την προστασία των ακτών που δεν έχει ακόμη νομοθετηθεί: το Ε΄ Τμήμα εδέχθη ότι οικιστικές ρυθμίσεις στις ακτές είναι θέμα εθνικής σημασίας που ανήκει στον αρχηγό της εκτελεστικής εξουσίας και όχι στον νομάρχη, καθώς και ότι τεχνικά έργα στις ακτές επιτρέπονται μόνο για λόγους δημοσίου συμφέροντος και πάντοτε εντός ευρύτερου σχεδιασμού. Έκρινε, επίσης, προστατευτέο το αισθητικό κάλλος των ακτών (Σ.Ε. 3818/1995, Ε.Α. 523, 621/1992). Ως προς τις τοποθεσίες ιδιαιτέρου φυσικού κάλλους το Ε΄ Τμήμα εδέχθη ότι, αν μεν αυτές έχουν περιωρισμένη έκταση, δεν επιδέχονται καμμία ανθρώπινη παρέμβαση, αν δε έχουν μεγάλη έκταση, επιδέχονται μόνον ήπια οικιστική ανάπτυξη, όπως είναι η ομαλή δημογραφική εξέλιξη προϋφισταμένων οικισμών αλλά όχι και η δημιουργία νέων (Π.Ε. 307/1995).

Ογδόη Αρχή της Χωρονομίας

«Χωρονομία», δηλ. η λειτουργική διαίρεση και κατανομή του χώρου, αναλόγως των χρησιμοτήτων του είναι όρος ισοδύναμος προς την «χωροταξία» που εκφράζει,

επίσης, γενικώτερα, την ιδέα της τάξεως στον χώρο. Πρόκειται, βέβαια πάντοτε για την τάξη των ανθρωπογενών συστημάτων, τον συντονισμό και την προσαρμογή των σε δεδομένο χώρο. Ο άνθρωπος, αναπτύσσοντας πολλαπλές δραστηριότητες, παραγωγικές και μη, τις κατανέμει και τις οριοθετεί στο χώρο σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά του, ώστε να είναι βιώσιμες και να μην αλληλοσυγκρούονται: αλλού καλλιεργεί, αλλού κτίζει, αλλού διατηρεί το δάσος κ.ο.κ. Η αυτονόητη αυτή τάξις γίνεται δύσκολη στον βιομηχανικό πολιτισμό, όπου πολλαπλασιάζονται οι ανταγωνιστικές χρήσεις της γης και αυξάνεται η ένταση της εκμεταλλεύσεως των φυσικών πόρων, ενώ μεγάλες μάζες ανθρώπων συγκεντρώνονται στον χώρο και οι οικισμοί απλώνονται παντού. Η ανάγκη γίνεται προδήλως μεγαλύτερη, κανείς δεν την αρνείται, αλλά το ερώτημα είναι ποιός θα θέσει την αναγκαία αυτή τάξη. Η παρούσα γενικευμένη καταστροφή και κρίση του περιβάλλοντος είναι το αποτέλεσμα της ανόητης προσδοκίας, ότι η τάξη αυτή μπορούσε να προκύψει αυτομάτως από το «αόρατο χέρι» της αγοράς. Αλλά το «αόρατο χέρι» ενδιαφέρεται, μόνο για τα οικονομικά αγαθά, ενώ το περιβάλλον ήταν ανέκαθεν εκτός του βασιλείου των αγαθών αυτών, ώστε ήταν εντελώς φυσικό να δέχεται μόνο το ολέθριο κόστος μιάς οικονομικής τάξεως οικοδομουμένης με εγωϊστικά κριτήρια στο κενό! Έτσι, σήμερα κανείς δεν αμφιβάλλει ότι η «χωροταξία» πρέπει να είναι ορθολογική απόφαση, αλλά η όψιμη ή μάλλον *in extremis* αναγνώριση της ανάγκης της ενθυμίζει τον άσωτο εκείνο κληρονόμο που πειθαναγκάζεται να βάλει κάποια τάξη στα οικονομικά του, αφού πλέον έχει κατασπαταλήσει την πατρική κληρονομία.

Πού οφείλεται η άφρων αυτή υποτίμηση της χωρονομίας; Κατά μίαν άποψη είναι το θύμα του ανταγωνισμού της «ελεύθερης αγοράς» με τον «σοσιαλισμό», αφού, κακοβούλως ή ανοήτως, συγχέεται με τον αποτυχόντα «σοσιαλιστικό» προγραμματισμό της οικονομίας. Αλλά ο προγραμματισμός εκείνος υπήρξεν εξ ίσου ολέθριος με το «αόρατο χέρι», αφού ενδιαφέρθηκε μόνο για τα «οικονομικά αγαθά» και ερήμωσε το περιβάλλον των χωρών που τον υπέστησαν. Η σύγχρονη, όμως, χωρονομία είναι άλλου είδους σχεδιασμός που εδράζεται στις αντικειμενικές δυνατότητες του περιβάλλοντος, δηλαδή στην φέρουσα ικανότητα των οικοσυστημάτων. Όπως ανεφέρθη, η ικανότης αυτή είναι πεπερασμένη και μπορεί και πρέπει να υπολογισθή και μετρηθή από την επιστήμη. Για την αποδοτική, λοιπόν, χρήση των πεπερασμένων φυσικών πόρων, στην οποία στηρίζεται η βιωσιμότης της αναπτύξεως, επιβάλλεται ο συνολικός σχεδιασμός και προγραμματισμός, δηλ. η χωροταξία. Είναι δε ακριβώς επιστημονικός ο χωροταξικός σχεδιασμός όχι γιατί συνοδεύεται από κομψά και αυθαίρετα μαθηματικά πρότυπα (όπως τα αγοραία εκείνα που κατέστρεψαν το περιβάλλον), αλλά γιατί στηρίζεται στα πορίσματα των επιστημών της οικολογίας και των συστημάτων για τις πεπερασμένες αντοχές των οικοσυστημάτων. Η λογική του σχεδιασμού αυτού είναι προσιτή και στον κοινό νου.

Κατ' αρχήν κάποια στοιχειώδης χωροταξία προκύπτει κατά ανάγκη εκ των πραγμάτων και από τις επί μέρους ρυθμίσεις του δικαίου του περιβάλλοντος που θεσπίστηκαν ως διορθώσεις των δεινών της αγοράς: η «κληρονομία» της αγρίας φύσεως (εξαιρετικώς ευαίσθητα οικοσυστήματα, υγρότοποι, βιότοποι, δρυμοί, περιοχές φυσικού κάλλους κ.λπ.) πρέπει να οριοθετηθεί, τα δάση πρέπει να οριοθετηθούν, οι χρήσεις γης ομοίως, οι ακτές πρέπει να οριοθετηθούν, οι οικισμοί ομοίως κ.ο.κ. Τι απομένει λοιπόν, πέραν αυτών ώστε να έχουμε την επιθυμητή ολοκληρωμένη χωροταξία; Κατά πρώτο λόγο η κατανομή και ο συντονισμός των παραγωγικών και μη δραστηριοτήτων των ανθρωπογενών συστημάτων και κατά δεύτερο η ρύθμιση της εντάσεως της λειτουργίας των (κατά την χρήση των φυσικών πόρων) ώστε να μην επέρχεται μείωση του φυσικού κεφαλαίου, απαγορευόμενη από την αρχή της βιωσιμότητας. Με την έννοια αυτή η χωρονομία είναι λογική επιταγή της αρχής της βιωσιμότητας. Και είναι δια τούτο η κύρια έκφραση της δημοσίας οικολογικής τάξεως, υπό την έννοια ότι αποτελεί το γενικώς υποχρεωτικό πλαίσιο, εντός του οποίου είναι επιτρεπτή η ανάπτυξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Η χάραξη του πλαισίου, γινομένη κατά τις επιταγές της επιστήμης των δυναμικών συστημάτων, είναι ευθύνη του κράτους, διότι αποβλέπει στο γενικό συμφέρον ως θεμελιώδης εγγύηση της φερούσης ικανότητας του ελληνικού περιβάλλοντος. Ως τοιαύτη δεν δύναται ούτε να εκχωρηθή ούτε να διεκπεραιωθή με άλλον τρόπον πλὴν τον επιβαλλομένον υπό της επιστήμης. Αυτό σημαίνει ότι είναι μεν νοητά τοπικά ή περιφερειακά χωροταξικά σχέδια αλλά μόνον εν αρμονία προς το εθνικό χωροταξικό σχέδιο και όχι ως αποτέλεσμα διαπραγματεύσεων ή συμφωνιών μεταξύ ενδιαφερομένων. Το εθνικό χωροταξικό σχέδιο είναι υποχρεωτικό, αδιαπραγμάτευτο και αναντικατάστατο. Δεν είναι απλώς εσφαλμένη, αλλά αυτόχρονα επικίνδυνη η ιδέα να αντικατασταθῆ ή καταστή περιττό με την επέκταση των μεθόδων της αγοράς στο περιβάλλον. Εξηγήσαμε ανωτέρω (Αρχή 2) γιατί η αποτίμηση των «υπηρεσιών» του περιβάλλοντος ούτε αναγκαία είναι ούτε δυνατή. Κατά συνέπεια «αυθόρμητη» ή αυτόματη χωροταξία δεν είναι δυνατόν να προκύψῃ αν το περιβάλλον γίνῃ οικονομικό αγαθό με εικονικές τιμές των υπηρεσιών του. Όπου αυτή προτείνεται, πρόκειται πράγματι περί της *de facto* κυριαρχίας ισχυρών συμφερόντων εις βάρος του περιβάλλοντος. Η χωροταξία είναι η θεμελιώδης σχεδίαση της οικολογικής τάξεως, δηλ. η σπουδαιότερη γενική απόφαση της δημοσίας πολιτικής που συναρμολογεί τα ανθρωπογενή συστήματα με τα οικοσυστήματα. Είναι πράξη δημοσίας εξουσίας που καθιστά δίκαιο τις υποδείξεις της επιστήμης και ως τοιούτη είναι όχι απλώς *extra commercium* αλλά *supra commercium*. Η αγορά αρχίζει εκεί που τελειώνει η χωροταξία.

Μετά την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση η χωροταξία έχει αποκτήσει και εξωτερικό προσανατολισμό, οφείλει δηλ. να προσαρμόσῃ τη διάταξη

των ανθρωπογενών συστημάτων και την χρήση των οικοσυστημάτων της Χώρας προς τις υποχρεώσεις και ευκαιρίες από την ένταξη αυτή.

Νομική βάση της χωροταξίας είναι το άρθρο 24 του Συντάγματος, η Αρχή (2) της Διακηρύξεως της Στοκχόλμης και το Κεφ. (10) της Agenda '21.

Το ελληνικό πρόβλημα εδώ είναι, όπως και στην ρήτρα προστασίας του περιβάλλοντος, η μη συμμόρφωση του νομοθέτου προς την συνταγματική επιταγή για την σύνταξη χωροταξικών σχεδίων. Έχουν περάσει είκοσι χρόνια από την θέση σε ισχύ του Συντάγματος 1975 και κανένα σχέδιο χωροταξίας, εθνικό ή περιφερειακό, δεν είδε το φως. Κανένα όμως δικαστήριο, επίσης, πολλώ δε μάλλον το Σ.τ.Ε., δεν είναι διατεθειμένο να δεχθή αποδυνάμωση της συνταγματικής διατάξεως περί της υποχρεωτικής χωροταξίας. Ως εκ τούτου είναι αξιοσημείωτος ο τρόπος με τον οποίο η νομολογία πειθαναγκάζει την Διοίκηση να συμμορφωθεί προς την συνταγματική υπόχρευσή της. Κατ' αρχήν η νομολογία έδωσε στο κράτος εύλογη «προθεσμία χάριτος», όταν ανέχθηκε την κατάρτιση πολεοδομικών σχεδίων μέχρι της συντάξεως του χωροταξικού σχεδίου (Π.Ε. 304/1994). Αλλά μέχρι τότε; Βαθμηδόν η υπομονή του δικαστηρίου εξαντλήθηκε και ήδη το Ε' Τμήμα: α) δεν δέχεται πλέον τις ευκαιριακές, «σημειακές» (!) όπως χαρακτηρίζονται, χωροθετήσεις ανθρωπογενών συστημάτων (:οικισμών, ιχθυοτροφείων, λατομείων κ.λ.π.), αλλά αξιώνει χωροταξικό σχεδιασμό σε επίπεδο νομού. Τεχνικώς, αυτό επιτυγχάνεται με την απεικόνιση των χωροταξικών δεδομένων και επιλογών της Διοικήσεως επί χάρτου υποβαλλομένου στο Σ.τ.Ε. (Π.Ε. 586/1992, Σ.Ε. 2844/1993, 2435/1993), β) ελέγχει αυστηρά τα «υποκατάστατα» του ελλείποντος χωροταξικού σχεδιασμού (ΖΟΕ, ΓΠΣ κ.λ.π. Π.Ε. ΖΟΕ. Σάμου), γ) προειδοποιεί ότι και τα υποκατάστατα έχουν ημερομηνία λήψεως, μεθ' ήν δεν θα γίνονται δεκτά. Έτσι, με την επιμονή του το Σ.τ.Ε. μπορεί να λεχθή ότι ανέστησε την χωροταξία στην χώρα μας αλλά και βοήθησε πρακτικώς για την κατάρτιση του βασικού νόμου για την χωροταξία.

Ενάτη Αρχή της Πολιτιστικής Κληρονομίας

Όπως ακριβώς η αρχή της φυσικής κληρονομιάς σκοπόν έχει να διασώση και διαιωνίση τα πιο σπουδαία φυσικά οικοσυστήματα, ήτοι εκείνα με τα πολυτιμότερα βιογενετικά αποθεματικά, έτσι και η αρχή της πολιτιστικής κληρονομιάς σκοπεύει να διασώση τα πιο σπουδαία ανθρωπογενή συστήματα, ήτοι τα πολυτιμότερα μνημεία, αρχιτεκτονικά σύνολα και τόπους. Στο επίπεδο του ανθρώπου η πολιτιστική εξέλιξη έχει μεγαλύτερη σημασία από την φυσική, αφού μέσω αυτής ο άνθρωπος επιτυγχάνει την προσαρμογή του στο φυσικό περιβάλλον. Η αρχή της διατηρήσεως της πολιτιστικής κληρονομιάς αποβλέπει να εξασφαλίση την σταθερότητα και ιστορική συνέχεια του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος και μέσω αυτής την πολιτιστική ταυτότητα των ανθρώπων που, άλλως, θα εκινδύνευε από την συνεχή αλλαγή. Έτσι, τόσο η αρχή της φυσικής κληρονομιάς όσο και η αρχή της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι όροι της δυναμικής ευσταθείας (ισορροπίας) και αλληλεξαρτήσεως οικοσυστημάτων και ανθρωπογενών συστημάτων κατά την διηλεκτική εξέλιξή των στο χρόνο. Δεν είναι λοιπόν, καθόλου τυχαίο ότι στο επίπεδο του Διεθνούς Δικαίου και οι δύο αρχές συνδέθηκαν και κατοχυρώθηκαν με ενιαίο νομικό κείμενο, δηλ. την Σύμβαση των Παρισίων της 16-11-1972 για την προστασία της παγκοσμίου φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς (κυρ. ν. 1126/ 1981).

Η επίγνωση της σχέσεως των δύο αρχών είναι σχετικά πρόσφατη, ενώ το ενδιαφέρον του ανθρώπου για την διασφάλιση της μνήμης του ιστορικού παρελθόντος του έχει σαφώς αφυπνισθεί πολύ ενωρίτερα σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Στην χώρα μας, που έχει πλουσιώτατη πολιτιστική κληρονομία πολλών χιλιετηρίδων, ο Χάρτης των Αθηνών (1931) και ο ν. 5351/1932 για τα αρχαία μνημεία υπήρξαν η πρώτη νομική βάση της αρχής που έτυχε δημιουργικής επεξεργασίας και διευρύνσεως από την πλουσιώτατη επίσης νομολογία του Σ.τ.Ε. Στο Σύνταγμα του 1975 η αρχή κατοχυρώθηκε με ειδική ρήτρα του άρθρου 24. Εν τω μεταξύ, όμως, είχε σημειωθεί αξιόλογη εξέλιξη στο Διεθνές Δίκαιο που συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Έτσι, μετά την Ευρωπαϊκή Πολιτιστική Σύμβαση των Παρισίων της 19-12-1954, έχουμε τον Χάρτη της Βενετίας (1964), την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προστασία της αρχαιολογικής κληρονομιάς του Λονδίνου (1969), την Σύμβαση για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των Παρισίων (1972), τον Ευρωπαϊκό Χάρτη της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς του Στρασβούργου (1975) και την Διακήρυξη του Ήμστερνταμ (1975). Η έντονη αυτή ζύμωση και επεξεργασία της αρχής σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο κατέληξε στην ολοκληρωμένη διατύπωσή της με την Σύμβαση της Γρανάδας (1986) για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης (κυρωτ. ν. 2039/1992). Παραλλήλως, όμως, στην χώρα μας η αρχή αναπτυσσόταν με τον νόμο 1469/1950 για τα νεώτερα (μετά το 1830) μνημεία τέχνης.

Τι σημαίνει πρακτικώς και κυρίως η αρχή της πολιτιστικής κληρονομιάς; α) Ότι η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς (μνημείων, αρχιτεκτονικών συνόλων, τόπων) δέον να είναι ολοκληρωμένη και μάλιστα να αποτελέσει σημαντικό στόχο του χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, β) ότι το νομικό καθεστώς προστασίας δέον να είναι αποτελεσματικό, ήτοι να ενσωματώνει τους καταλλήλους ελέγχους, ώστε τα προστατευτέα μνημεία κ.λπ. να μην αλλοιωθούν, ερειπωθούν ή κατεδαφιστούν, γ) ότι δέον να υπάρχει απογραφή της πολιτιστικής κληρονομιάς, δ) ότι τα μνημεία κ.λπ. δέον να προστατευθούν από τον μείζονα κίνδυνο της ρυπάνσεως του περιβάλλοντος, ε) ότι υπάρχει υποχρέωση αποκαταστάσεως των διατηρητέων κτιρίων και αναστηλώσεως των προστατευτέων μνημείων, στ) ότι στον περιβάλλοντα χώρο των μνημείων και στο εσωτερικό των αρχιτεκτονικών συνόλων και τόπων δέον να διασφαλίζεται ποιότητα περιβάλλοντος.

Μεγίστη είναι η συμβολή της νομολογίας του Σ.τ.Ε. στην διατήρηση της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς: α) το Ε΄ Τμήμα ιεράρχησε τους σκοπούς του ρυθμιστικού σχεδίου Αθηνών και έκρινε ότι ο βασικότερος στόχος είναι η διατήρηση της ιστορικής φυσιογνωμίας των Αθηνών (Π.Ε. 37/1991), β) το ίδιο Τμήμα έκρινε ότι η προστασία των Δελφών, μνημείων παγκοσμίας πολιτιστικής αξίας, απαιτεί ποιότητα περιβάλλοντος χώρου και κατ΄ ακολουθίαν εκτεταμένη ακάλυπτη ζώνη γύρωθεν (Σ.Ε. 2182/1994), γ) για την προστασία της ιεράς νήσου Πάτμου το Τμήμα έκρινε ότι η διατήρηση ως μνημειακού συγκροτήματος ολοκλήρου της κωμοπόλεως έχει την έννοια ότι οικοδομήσιμα είναι μόνο οικόπεδα, επί των οποίων υφίστατο αποδεδειγμένως παλαιά οικοδομή (Σ.Ε. 1529/1993), δ) οι παραδοσιακοί οικισμοί ως προϊόντα λαϊκής αρχιτεκτονικής εθεώρηθησαν, επίσης, από το Τμήμα ως ουσιώδες μέρος της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς και η συνταγματική προστασία των εκρίθη ότι δεν περιορίζεται μόνο στην διατήρηση του χαρακτήρος των αλλά επεκτείνεται και στην περιμετρική ζώνη που είναι απαραίτητη για την διαφύλαξη και αναδιάταξη της φυσιογνωμίας των (Π.Ε. 703/1994: Οικισμοί Ρεθύμνου).

Δεκάτη Αρχή του Βιωσίμου Αστικού Περιβάλλοντος

Η ροπή που χαρακτηρίζει την εξέλιξη των οικισμών στην μεταβιομηχανική εποχή συνίσταται: α) στον πολλαπλασιασμό και την περαιτέρω μεγέθυνση των μεγαπόλεων, β) στην άναρχη εξάπλωση οικισμών και οικοδομών εις βάρος

ευαισθήτων οικοσυστημάτων, όπως είναι τα δάση, οι ακτές, τα μικρά νησιά και τα βουνά. Από τις δύο αυτές τάσεις η δεύτερη είναι, ως ένα σημείο, συνάρτηση της πρώτης: όσο χειροτερεύει το οικιστικό περιβάλλον της διαρκώς μεγεθνομένης μεγαπόλεως τόσο αυξάνει ο αριθμός των ανθρώπων που δραπετεύουν προσωρινά από αυτήν σε αναζήτηση καλού περιβάλλοντος. Αλλά ο πολλαπλασιασμός των οικισμών τροφοδοτείται και από τις επίσης διαρκώς επεκτεινομένες τουριστικές υπηρεσίες. Ενόσω οι άνθρωποι εθίζονται στην ακυβερνησία και στην αυξημένη εντροπία των κοινωνικών συστημάτων, οι μεγαπόλεις εκφεύγουν των κρατικών ελέγχων, το σύστημα υποδομής των (ασφάλεια, ενέργεια, επικοινωνίες κ.λπ.) καταρρέει και οι όροι διαβιώσεως επιδεινούνται. Ενόσω δεν εγκαταλείπεται το παράλογο όραμα της κοινωνίας της αφθονίας, η απεγνωσμένη έξοδος από το εφιαλτικό περιβάλλον της μεγαπόλεως συντελείται με την εισβολή διαρκώς μεγαλυτέρων αριθμών οικιστών στα ευαίσθητα οικοσυστήματα και την καταστροφή των τελευταίων. Και οι δύο ολέθριες αυτές τάσεις είναι μέχρι στιγμής ανεξέλεγκτες: ελάχιστοι θέτουν το καίριο ζήτημα των ορίων αναπτύξεως των μεγαπόλεων (οι πλείστοι αρκούνται στην δυσοίωνα πρόβλεψη ότι στο εγγύς μέλλον το 60% του πληθυσμού - ιδίως στις αναπτυσσόμενες χώρες - θα ζη σε μεγαπόλεις!) και πολύ ολίγοι συνειδητοποιούν τον κίνδυνο από την ραγδαία συρρίκνωση των ευαισθήτων οικοσυστημάτων (οι πλείστοι έχουν ως δεδομένη την αύξηση των οικισμών και αρκούνται στην πρόβλεψη ότι στο εγγύς μέλλον το 60% του πληθυσμού θα ζη στις ακτές!) Εν τούτοις, οι μεν μεγαπόλεις έχουν προ πολλού παραβιάσει την φέρουσα ικανότητα αυτών των ιδίων και των οικοσυστημάτων που τις στηρίζουν, η δε γενίκευση της εισβολής του ανθρώπου στα ευαίσθητα οικοσυστήματα και η τεχνολογική υποστήριξή της έχει αρχίσει να προκαλή τις αναπόφευκτες εκτεταμένες καταστροφές (πυρκαγιές, πλημμύρες κ.λπ.)

Οι οικισμοί είναι τα πιο πολύπλοκα ανθρωπογενή συστήματα. Στην μεταβιομηχανική εποχή μεταβάλλουν χαρακτήρα και καθίστανται κυρίως τεράστιες καταναλωτικές αγορές και κέντρα παροχής υπηρεσιών (εν πολλοίς παρασιτικών). Αυτό εξηγεί επαρκώς την συνομωσία σιωπής στα προεκτεθέντα βασικά προβλήματα. Εν τούτοις οι οικτρές συνθήκες ζωής στις μεγαπόλεις, όπου έχουν συγκεντρωθεί οι μεγάλες μάζες των ανθρώπων, δεν μπορούν να αποσιωπηθούν. Μοιραίως, λοιπόν, τίθεται το ζήτημα της βιωσιμότητός των, που διαδέχεται το προγενέστερο αίτημα για ποιότητα ζωής. Η διάσταση του περιβάλλοντος στην πολεοδομία είναι πρόσφατη, ενώ εκείνη της δημοσίας υγείας πολύ παλαιότερη. Σήμερα και οι δύο διαστάσεις αυτές έχουν απορροφηθεί από την ευρύτερη αρχή του βιωσίμου αστικού περιβάλλοντος (sustainable urban living) με την οποία το νέο δίκαιο του περιβάλλοντος προσπαθεί να ελέγξη τα σύγχρονα προβλήματα της πολεοδομίας.

Η αρχή του βιωσίμου αστικού περιβάλλοντος σημαίνει ότι και η ζωή των ανθρώπων στους οικισμούς πρέπει να είναι βιώσιμη και οι οικισμοί πρέπει να είναι βιώσιμοι αλλά και τα οικοσυστήματα που τους στηρίζουν πρέπει να είναι επίσης βιώσιμα. Και τα τρία αυτά αλληλοσυνδέονται και αλληλεξαρτώνται. Πώς θα εξασφαλιστούν;

Η γενική αρχή του βιωσίμου αστικού περιβάλλοντος αναλύεται σε επί μέρους πρακτικούς κανόνες, οι σπουδαιότεροι από τους οποίους είναι οι εξής: α) Η ίδρυση και επέκταση οικισμών δεν επιτρέπεται να γίνεται εική και ως έτυχε, ούτε και να αφήνεται στην πρωτοβουλία των επιχειρήσεων εμπορίας της γης. Αντίθετα πρέπει να εντάσσεται στην σχεδίαση του οικιστικού υποσυστήματος του αντιστοίχου χωροταξικού σχεδίου. Είναι ανάγκη να ελεγχθή η καταστροφική κερδοσκοπία γης και η άναρχη δόμηση. Η νομολογία του Ε΄ Τμήματος είναι πολύ αυστηρή στο ζήτημα αυτό που αποτελεί εθνική πληγή: έτσι η ίδρυση οικισμών από ιδιωτικούς συνεταιρισμούς και ιδιωτικές επιχειρήσεις κρίνεται νόμιμη μόνον εφ΄ όσον έχει αποδεδειγμένως ενταχθή στον οικείο χωροταξικό σχεδιασμό βάσει επισήμου χάρτου υποβαλλομένου στο Δικαστήριο και των αρχών βιωσιμότητας και φερούσης ικανότητας (βλ. ανωτέρω Αρχές 2 και 3). β) Τα σχέδια πόλεων πρέπει να είναι ορθολογικά ώστε να συνδυάζουν την λειτουργικότητα του οικισμού με τους αρίστους δυνατούς όρους διαβίωσης των ανθρώπων. Το Τμήμα απέκλεισε τις καταστρατηγήσεις της αρτιότητας με την μέθοδο των παρεκκλίσεων (Σ.Ε. 286/1993). Τυχόν προηγηθείσα κατάτμηση γής ή αυθαίρετη δόμηση (κανών στην χώρα!) δεν αποτελεί λόγο αποκλίσεως από τον κανόνα αυτό που πρέπει να διέπει και την ρύθμιση του προβλήματος των αυθαιρέτων (βλ. το άρθρο 2 του ν. 2242/1994 άρθρο 1 παρ. 5 αποδίδον νομολογία του Σ.τ.Ε.). Θεσμοί που δεν συμβιβάζονται με την ορθολογική πολεοδομία, ως λ.χ. η μεταφορά συντελεστού δομήσεως, απορρίπτονται ή προσαρμόζονται καταλλήλως (Σ.Ε. 1310/ 1993). γ) Δεν είναι επιτρεπτή η επιδείνωση των όρων δομήσεως. Το αστικό περιβάλλον είναι ήδη σοβαρά υποβαθμισμένο και δεν επιδέχεται παρά μόνο μέτρα βελτιώσεως. Έτσι, λ.χ. δεν επιτρέπονται: η αντικατάσταση του πανταχόθεν ελευθέρου οικοδομικού συστήματος με άλλο δυσμενέστερο (Σ.Ε. 10/ 1988), η αύξηση του συντελεστού δομήσεως (Σ.Ε. 1310/1993) κ.λ.π.

δ) Επιβάλλεται η αναχαίτιση της περαιτέρω αναπτύξεως των μεγαπόλεων (βλ. και άρθρο 3 παρ. 2 ν. 1515/85) και, επομένως, η απαγόρευση της καθ΄ οιαδήποτε τρόπον επεκτάσεως των οικείων σχεδίων πόλεως. ε) Επιβάλλεται κατά προτεραιότητα η βελτίωση των υποβαθμισμένων περιοχών των μεγαλουπόλεων, στ) Η

διασφάλιση επαρκών ελευθέρων κοινοχρήστων χώρων (πλατειών, οδών κ.λπ.) είναι θέμα ζωτικής σημασίας για την ποιότητα ζωής στους οικισμούς. Οι χώροι αυτοί απειλούνται συνεχώς με φαλκίδευση, φανερή ή συγκεκαλυμμένη, εις μιν τις μεγαπόλεις χάριν της κατασκευής κοινωφελών και μη κτιρίων και λόγω του τεραστίου κόστους των απαλλοτριώσεων, εις δε τους νέους οικισμούς λόγω της αδηφάγου κερδοσκοπίας επί της γης. Η νομολογία του Ε΄ Τμήματος απαγορεύει και την ελαχίστη μείωση των κοινοχρήστων και ελέγχει σχολαστικά τις αναδιατάξεις και αναπλάσεις των χώρων αυτών, ώστε να μην υπάρχει συγκεκαλυμμένη μείωσή των (Π.Ε. 442/ 1991). Επί νέων δε ιδιωτικών οικισμών δεν δέχεται ποσοστόν ελευθέρων χώρων μικρότερο του 50% της πολεοδομούμενης εκτάσεως (Π.Ε. 114/1994).

ζ) Ζωτικής σημασίας για την ποιότητα του αστικού περιβάλλοντος θεωρείται από την νομολογία του Ε΄ Τμήματος και η διασφάλιση του αστικού πρασίνου ως της ελαχίστης εκείνης βιοσφαίρας που είναι απαραίτητη γι΄ αυτήν την υγεία των κατοίκων των πόλεων. Η νομολογία ευνοεί την συμπλήρωση του ανεπαρκούς πρασίνου με εναπομείναντα μεμονωμένα δασοτεμάχια και παράλληλη διατήρηση του αυστηρού δασικού καθεστώτος (Π.Ε. 667/1994), αποκλείει οιαδήποτε χρήση, έστω και κοινωφελή, των περιαιστικών δασικών εκτάσεων (βλ. Σ.Ε. 81-97/1993 για Πεντέλη, Π.Ε. 444/1993 για Υμηττό, Αιγάλεω 314/1995), και απαγορεύει και αυτήν ακόμη την διατάραξη της χρήσεως του αστικού πρασίνου από άλλες χρήσεις, λ.χ. υπογείους σταθμούς (βλ. Σ.Ε. 2242/1994, Π.Ε. 102/1994).

η) Τέλος, η βιώσιμη συγκοινωνία στην πόλη σημαίνει την χρήση των δημοσίων μέσων και όχι των ιδιωτικών. Νομική βάση για την προστασία του βιωσίμου αστικού περιβάλλοντος είναι ειδική ρήτρα του άρθρου 24 του Συντάγματος, η Αρχή (15) της Διακηρύξεως της Στοκχόλμης, και το Κεφ. (7) της Agenda '21.

Ενδεκάτη Αρχή Προστασίας του Φυσικού Κάλλους

Ο βιομηχανικός πολιτισμός αποξένωσε τους ανθρώπους από τη φύση και άμβλυσε την ευαισθησία των στο κάλλος της. Μόνον έτσι εξηγείται η ανοχή αν μη και

η σύμπραξή τους στην εκτεταμένη καταστροφή και αλλοίωση του φυσικού τοπίου. Στην Ελλάδα η ανοχή αυτή έχει λάβει τις διαστάσεις εθνικού άγους και πολιτιστικής παρακμής. Εις μάτην αρχιτέκτονες του αναστήματος του Πικιώνη εθρήνησαν για την «ατίμωση» της εξαίσιας ελληνικής γης. Η βεβήλωση του ελληνικού τοπίου με μύριους τρόπους, από τις χαίνουσες πληγές των λατομείων μέχρι τις τερατώδεις κατασκευές, συνεχίζεται ανέλεγκτη και ατιμώρητη. Μέχρι πρό τινος η εκτίμηση του φυσικού τοπίου εθεωρείτο υπόθεση της αισθητικής. Η εσκεμμένη, όμως, καταστροφή του ήταν μοιραίο να καταστήσει εν τέλει το φυσικό κάλλος αντικείμενο νομικής προστασίας. Η έννοια του «τοπίου» δεν είναι πλέον ούτε φιλοσοφική ούτε υποκειμενική. Με την βοήθεια των νέων επιστημών «οικολογίας του τοπίου», «αρχιτεκτονικής του τοπίου» και της συστημικής μεθοδολογίας, το «τοπίο» εισέρχεται στην αρμοδιότητα του δικαίου του περιβάλλοντος και τυγχάνει της ακριβολόγου νομικής επεξεργασίας. Το «τοπίο» είναι ένα αισθητικό σύστημα με στοιχεία ωρισμένα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά του χώρου που έχουν αλληλεξάρτηση και ενότητα. Για την έννοια του τοπίου είναι αδιάφορο το νομικό ιδιοκτησιακό καθεστώς των στοιχείων του, ενώ έχουν καίρια σημασία οι χρήσεις και λειτουργίες των στοιχείων αυτών. Η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος περιλαμβάνει και την προστασία του τοπίου: τα νομικά κείμενα ομιλούν συνήθως για προστατευτέους «φυσικούς» ή «γεωμορφολογικούς σχηματισμούς», αλλά αυτό δεν πρέπει να εκλαμβάνεται με την στενή έννοια της προστασίας της λειτουργικότητας των «σχηματισμών» αυτών (λ.χ. ρεμμάτων, ορεινών όγκων κ.λπ.). Εδώ ενδιαφέρει το φυσικό κάλλος του τοπίου και για το δίκαιο η αισθητική ανάγκη δεν έχει μικρότερη αξία από την φυσική. Η προστασία του τοπίου αξιώνει πρακτικά οι επεμβάσεις του ανθρώπου στη φύση να μην θίγουν το τοπίο, αλλά να εναρμονίζονται με αυτό. Κατ' αρχήν πρέπει να γίνεται σεβαστή η φυσική μορφολογία του τοπίου. Οι αρχιτεκτονικές επεμβάσεις πρέπει να περιορίζονται στο απολύτως αναγκαίο μέτρο και να «δένουν» με το τοπίο. Οι κορυφογραμμές των βουνών λ.χ. δεν επιτρέπεται με κανένα τρόπο να αλλοιώνονται με βάνουσες κατασκευές. Ούτε κατά την ανέγερση των οικοδομών επιτρέπεται να μεταβάλλεται η φυσική στάθμη του εδάφους. Η διάνοιξη δρόμων στις ακτές δεν πρέπει να γίνεται παράλληλα αλλά κάθετα προς τις ακτές, οι οικισμοί κατά κόμβους και όχι γραμμικοί κ.ο.κ. Κανείς δεν δικαιούται να αλλοιώνει το τοπίο: οι ιδιοκτήτες έχουν δικαίωμα στις ιδιοκτησίες τους, αλλά το «τοπίο» δεν τους ανήκει. Το τοπίο δεν ανήκει σε κανένα, είναι κοινό αγαθό, όπως ο αέρας και η θάλασσα και όποιος το προσβάλλει παραβιάζει τα δικαιώματα των άλλων. Μόνο το χωροταξικό σχέδιο μπορεί να καθορίσει, με κριτήρια δημοσίου συμφέροντος, πού θα γίνουν επεμβάσεις χάριν της δημιουργίας οικισμών, λιμένων κ.λπ., αλλά και εκείνο θα κάνει τις επιλογές του με παράλληλο σεβασμό του φυσικού τοπίου. Ο κανών είναι ότι τα ανθρωπογενή συστήματα προσαρμόζονται στη φύση, δεν την βιάζουν. Μεγάλα τεχνικά έργα (φράγματα κ.λπ.) πρέπει να γίνονται με άκρα φειδώ και να προσφέρουν υποκατάστατα τοπίου, ως λ.χ. λίμνες κ.λπ.

Νομική βάση για την προστασία του τοπίου είναι το άρθρο 24 του Συντάγματος και ο νόμος 1650/1986.

Οι παλαιότερες νομοθεσίες (βλ. λ.χ. ν. 1469/1950) ενδιαφέρονταν μόνο για τις «τοποθεσίες ιδιαίτερου φυσικού κάλλους» και δεν εξειδίκευαν την παρεχόμενη προστασία. Κατά τις σύγχρονες αντιλήψεις, προστατεύεται το τοπίο γενικώς ως «οπτικός πόρος». Η νομολογία του Σ.τ.Ε. δείχνει μεγάλη ευαισθησία στο θέμα αυτό. Ως προς τις κλασικές τοποθεσίες ιδιαίτερου φυσικού κάλλους δέχεται ότι, αν μεν είναι περιορισμένες σε έκταση, δεν επιδέχονται καμμιάν επέμβαση, αν είναι εκτεταμένες, επιδέχονται μόνον ήπια οικιστική ανάπτυξη, δηλ. την απολύτως αναγκαία εκ δημογραφικών λόγων. Προστατεύθηκε με την λογική αυτή μεγάλη έκταση 100.000 στρεμμάτων γειτνιάζουσα με το Ήγιο Όρος (Π.Ε. 307/1995). Προκειμένου, επίσης, να προστατευθή το φυσικό κάλλος της Λευκάδος επιβλήθηκαν οι δέοντες περιορισμοί στην μεταποιητική δραστηριότητα (Σ.Ε. 376/1988). Για να διασωθή το φυσικό κάλλος της Λίμνης της Βουλιαγμένης, σπανίου φυσικού μνημείου, επετράπη πλησίον της μόνον η λειτουργία παλαιού υδροθεραπευτηρίου εξαιτίας των ιαματικών νερών της και απηγορεύθησαν όλες οι άλλες κατασκευές (Π.Ε. 369/1995). Αυστηροί όροι δομήσεως επεβλήθησαν στην Καλντέρα της Σαντορίνης χάριν του κάλλους της (Π.Ε. 663/1990, 517/1991). Και για να προστατευθή το κάλλος των ακτογραμμών απαγορεύθηκε η κατασκευή συστήματος κυματοθραυστών στην Ρόδο (Σ.Ε. 3818/1995) και υδατοδεξαμενής στην Σύρο (Σ.Ε. 1536/1993). Χάριν του αισθητικού δάσους της Καισαριανής απηγορεύθη γεώτρηση για τις ανάγκες του ομωνύμου Δήμου (Σ.Ε. 3557/ 1994), απεκλείσθη δε η ένταξη στο σχέδιο πόλεως του δάσους της Καλαμαριάς στην Θεσσαλονίκη (Σ.Ε. 2164/1994).

Δωδεκάτη Αρχή της Οικολογικής Συνειδήσεως

Το φυσικό περιβάλλον δεν μπορεί να σωθή μόνο με το Δίκαιο και το Δικαστήριο. Προστάτες του πρέπει να είναι οι ίδιοι οι πολίτες με την υπεύθυνη συμπεριφορά τους μέσα στα ανθρωπογενή συστήματα, που αποτελεί και την αποτελεσματικότερη πρόληψη κάθε βλάβης στο περιβάλλον. Οι πολίτες, όμως, σήμερα είναι δυστυχώς θύματα της απύλωτης καταναλωτικής προπαγάνδας και χρειάζεται παρέμβαση του κράτους για να αφυπνισθή η οικολογική συνείδησή των και να ασκήσουν τον ανωτέρω ρόλο. Αυτό έγινε αντιληπτό από το Νέο Δίκαιο του Περιβάλλοντος που διέπλασε προς τον σκοπό αυτό την εξεταζόμενη αρχή. Η αρχή αυτή λέγει ότι οι φωτισμένοι πολίτες

πρέπει να έχουν ενεργό ρόλο στην προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, συνεργαζόμενοι με το κράτος.

Αναλύεται δε η αρχή σε επί μέρους δικαιώματα χάριν του σκοπού αυτού: α) Θεσπίζεται, εν πρώτοις, το δικαίωμα των πολιτών να λαμβάνουν πληροφορίες από την Διοίκηση για κάθε ζήτημα του περιβάλλοντος έστω και αν δεν τους αφορά προσωπικά. Αναγνωρίζεται, λοιπόν, έτσι το ενδιαφέρον τους γενικώς για την προστασία του περιβάλλοντος με την αυτονόητη σκέψη ότι μόνον με την κατάλληλη πληροφόρηση το ενδιαφέρον αυτό μπορεί να είναι χρήσιμο. Με το περιεχόμενο αυτό το δικαίωμα πληροφόρησης του πολίτη για το περιβάλλον βαίνει πολύ πέραν του θεμιτού ενδιαφέροντός του για άλλες δημόσιες υποθέσεις, όπου η αρχή της διαφανεσίας της Διοικήσεως έχει αρκετούς περιορισμούς. Γι' αυτό παρά την ύπαρξη γενικής διατάξεως για το δικαίωμα πληροφόρησης των πολιτών στο νόμο περί της σχέσεως Διοικήσεως διοικουμένων, η νομολογία του Σ.τ.Ε. δέχθηκε την ευθεία εφαρμογή της ειδικής Κοινοτικής Οδηγίας που προβλέπει το ευρύτερο δικαίωμα πληροφόρησής των στα ζητήματα του περιβάλλοντος σε χαρακτηριστική υπόθεση όπου ιδιωτικές οργανώσεις ζητούσαν πληροφορίες και δεδομένα για τα οικοσυστήματα του ποταμού Αχελώου εξ αφορμής του σχεδιαζόμενου εκεί τεχνικού έργου. Το δικαστήριο, μάλιστα, ακύρωσε την παράλειψη της Διοικήσεως να δώσει τις ζητηθείσες πληροφορίες (Σ.Ε. 3943/1995). β) Πέραν, όμως, της απλής πληροφόρησης των πολιτών η αρχή επιβάλλει την παροχή συστηματικής εκπαιδεύσεως και επιμορφώσεως στους πολίτες για τα θέματα του περιβάλλοντος καθώς, επίσης, και την υποστήριξη της επιστημονικής έρευνας για τα θέματα αυτά. Με άλλους λόγους, η αρχή επιβάλλει την παραγωγή και διάδοση της πληροφορίας για το περιβάλλον στους πολίτες. γ) Η ίδια αρχή αναγνωρίζει το έννομο συμφέρον των πολιτών να θέτουν σε κίνηση τον μηχανισμό της δικαστικής προστασίας του περιβάλλοντος σε περίπτωση προσβολής του. Για τον σκοπό αυτό το έννομο συμφέρον στην ακυρωτική δίκη έχει διευρυνθεί από την νομολογία, ώστε να μην είναι μόνον οικονομικό, αλλά και ηθικό. Έτσι λ.χ. η νομολογία του Σ.τ.Ε. δέχεται ότι για την βλάβη του δάσους του Σουνίου νομιμοποιείται να εγείρει δίκη όχι μόνον θιγόμενος ιδιοκτήτης αλλά και ο κάτοικος των Αθηνών (Σ.Ε. 2281-2/1992), για τις ακτές νησιού κάθε ΟΤΑ ή κάτοικος του (Σ.Ε. 3818/1995) κ.ο.κ. Με την ίδια λογική ενθαρρύνονται όχι μόνον οι οικολογικές οργανώσεις που είναι νομικά πρόσωπα, αλλά και οι άτυπες εταιρείες (Σ.Ε. 366/1993). δ) Η αρχή αναγνωρίζει, επίσης, το δικαίωμα των πολιτών να συμμετέχουν στην διαδικασία λήψεως των δημοσίων αποφάσεων για το περιβάλλον είτε παρέχοντας την γνώμη των είτε ασκώντας διοικητικές προσφυγές είτε συμμετέχοντας σε συλλογικά συμβουλευτικά όργανα κ.λ.π.

Νομική βάση της αρχής είναι το άρθρο 24 του Συντάγματος, ερμηνευόμενο υπό το φώς των σχετικών διατάξεων της Agenda '21, η Κοινοτική Οδηγία και ειδικές νομοθετικές διατάξεις.

Επίμετρο: Το βιώσιμο Κράτος

Η βιώσιμη ανάπτυξη δεν είναι εφικτή χωρίς βιώσιμο κράτος. Η οικολογική κρίση λαμβάνει χώρα παραλλήλως προς την κρίση του βιομηχανικού κράτους και της πολιτικής του και οι δύο αυτές κρίσεις αλληλοτροφοδοτούνται: το κράτος είναι ανίκανο να προστατεύσει αποτελεσματικά το περιβάλλον και η επεκτεινομένη καταστροφή του περιβάλλοντος καταστρέφει την αξιοπιστία του κράτους. Στον φαύλο αυτό κύκλο αλληλοκαταστροφής, το Νέο Δίκαιο του Περιβάλλοντος που προσφέρει την διέξοδο της σωτηρίας με τον Δωδεκάδεκτο της Βιωσίμου Αναπτύξεως, κινδυνεύει να παραμείνη «Χάρτινο Δίκαιο» αν δεν μετουσιωθεί επιτυχώς σε πράξη. Και είναι ακριβώς στην εκτέλεση που χωλαίνει το κλυδωνιζόμενο κράτος. Δικαστές και επιστήμονες του δείχνουν το δρόμο, αλλά το κράτος αδυνατεί να κινητοποιήσει την κοινωνία, γιατί η κοινωνία έχει χάσει πιά την πίστη της σ' αυτό. Υπάρχει απείθεια στο κράτος και ανομία, γιατί οι πολίτες δεν εμπιστεύονται αυτούς που τους κυβερνούν και εξαχρειούνται και οι ίδιοι. Η κρίση, λοιπόν, είναι βαθύτερη. Για να γίνη, λοιπόν, πραγματικότητα η βιώσιμη ανάπτυξη πρέπει να γίνη βιώσιμο και το κράτος, να γίνη δηλ. ικανό να εγγυηθή την δημόσια οικολογική τάξη, την συνεξέλιξη των ανθρωπογενών συστημάτων με τα οικοσυστήματα, από την οποία και εξαρτάται το μέλλον του πολιτισμού μας. Ποιό θα είναι το βιώσιμο κράτος; Η απάντηση στο καίριο αυτό ερώτημα είναι ότι η δομή και τα χαρακτηριστικά του κράτους αυτού μπορούν να διαγνωσθούν ευκρινώς από τα νέα καθήκοντα που ανέλαβε όταν αποδέχθηκε τις αρχές της βιωσίμου αναπτύξεως. Το βιώσιμο κράτος πρέπει να είναι ηθικό, ήτοι ο κύριος φορέας της νέας επίσημης ηθικής (βιωσιμότητας), και ευφυές, ήτοι ικανό να σχεδιάση και επιβάλη την δημόσια οικολογική τάξη. Και οι δύο αυτές ιδιότητες είναι ουσιαστικά ανύπαρκτες στο ψυχορραγούν βιομηχανικό κράτος της εποχής μας.

α) Το βιώσιμο κράτος θα είναι ηθικό, διότι οφείλει να ενδιαφερθεί για τα δικαιώματα των ανθρώπων που δεν έχουν φθάσει ακόμη το επίπεδο της βιωσίμου αναπτύξεως καθώς επίσης και για τα δικαιώματα των μελλουσών γενεών. Διότι οφείλει να πατάξει τον εγωϊστικό υπερκαταναλωτισμό και να παιδαγωγήσει τους ασώτους άρπαγες των περιορισμένων φυσικών πόρων μας. Διότι θα υπηρετή το δημόσιο συμφέρον και όχι την αγορά και τα συμφέροντά της. Διότι θα επιβάλει την δημόσια τάξη και θα εξαλείψει την διαφθορά. Διότι θα σεβαστεί την φύση. Όλα αυτά τα προβλήματα έχουν δεσπόζοντα τον ηθικό χαρακτήρα και διαφέρουν από τα κοινωνικά και ιδεολογικά προβλήματα του βιομηχανικού κράτους.

Το βιομηχανικό κράτος εκπνέει, επειδή αδιαφόρησε ή πρόσφερε μόνο χάρτινους και κενούς λόγους για τα καθήκοντα αυτά. Αλλά τώρα έφθασε η ώρα των έργων: το κράτος θα επιβιώσει, δηλ. θα είναι βιώσιμο μόνον αν εκπληρώσει στο ακέραιο τα καθήκοντα αυτά, αλλιώς είναι καταδικασμένο να χαθεί και μαζί του θα σβήσει και το πυροτέχνημα της «αναπτύξεως».

Πώς θα γίνη ηθικό το κράτος; Ο δρόμος για την βιώσιμη ανάπτυξη θα είναι μακρός και επίπονος. Το θνήσκον βιομηχανικό κράτος χρειάζεται ριζική ηθική ανάπλαση που κι αυτή θα απαιτήσει χρόνο. Οι άνθρωποι θα πρέπει να ελευθερωθούν από τους μύθους των θαυματουργών επαναστάσεων και να εργασθούν σοβαρά για μακροχρόνια και συνεχή πολιτική μεταρρύθμιση, κατά την οποία θα επανεξετασθή η ηθική επάρκεια όλων των θεσμών: το κράτος θα εξυγιανθή και θα ενισχυθή έναντι των ανταγωνιστών και εχθρών του που είναι το πελατειακό σύστημα, οι θύλακες ιδιωτικής εξουσίας (φανερής ή φαιάς), η διαφθορά, η οχλοκρατία και η ανομία.

β) Το βιώσιμο κράτος θα είναι ευφύες, δηλ. θα αυξήσει την ικανότητά του να επεξεργάζεται πληροφορίες και να λαμβάνει ορθολογικές και αποτελεσματικές αποφάσεις. Θα αξιοποιήσει πλήρως τους καρπούς της επαναστάσεως στην τεχνολογία της πληροφορίας και της επικοινωνίας. Θα έχει συνειδητοποιήσει την ματαιότητα των πολιτικών παιγνίων και της δημαγωγίας και θα αποστρέφεται την βία. Διότι θα έχει μάθει ότι τα τεράστια προβλήματα που απειλούν την ύπαρξή μας δεν λύνονται ούτε με ιδεολογήματα ούτε με εμπειρικούς αυτοσχεδιασμούς. Κράτος και κοινωνία πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι παρήλθεν η εποχή του κοινού νου. Η βιώσιμη ανάπτυξη και

η δημόσια οικολογική τάξη χρειάζονται επιστήμη και μέθοδο. Το βιώσιμο κράτος θα είναι ευφυές μόνον αν γίνη επιστημονικό και επαγγελματικό. Δεν θα προσφέρεται για εμπειροτέχνες. Και ας μη σπεύσουν οι προπετείς να επισείσουν το φόβητρο της κυριαρχίας των τεχνοκρατών! Διότι η βιώσιμη ανάπτυξη δεν θα προέλθη μόνον από τους τεχνοκράτες: κράτος και κοινωνία θα υποβληθούν σε μακροχρόνια συνεχή επιμόρφωση για να μπορέσουν να συνεργαστούν με επιτυχία στα κοινά προβλήματά τους. Ο 21ος αιώνας θα είναι αιώνας τάξεως, πειθαρχίας και πολυπλόκων ρυθμίσεων. Διότι οδεύουμε προς μεγαλύτερη πολυπλοκότητα. Κανείς δεν έχει εγγυηθεί την επιβίωση των ανθρώπων. Θα επιζήσουν μόνον αν φανούν άξιοι γι' αυτό.

Και τι έχει γίνει γι' αυτό; Στην πραγματικότητα λίγα έχουν αλλάξει, ενώ συνεχίζονται οι ιαχές της αναπτύξεως. Ούτε στην Ευρωπαϊκή Ένωση ούτε στην χώρα μας πήραν τον έλεγχο της καταστάσεως τα επιτελεία της βιωσίμου αναπτύξεως. Δειλά και ανεπαρκή μέτρα έχουν ληφθεί. Έχουν περάσει τρία (3) χρόνια από το Ρίο (1992) και η οικολογική κρίση επιδεινούται συνεχώς. Γιατί καθυστερούμε; Διότι το ψυχορραγούν βιομηχανικό κράτος δεν μπορεί να κάνει πολλά πράγματα, αλλά ούτε και παραχωρεί την θέση του στο βιώσιμο. Ήλλωστε το τελευταίο δεν έχει ακόμη σχεδιασθεί. Η επίσημη προβληματική είναι παρωχημένη και η προϊούσα αποξένωση των πολιτών από την πολιτική οφείλεται, ως ένα σημείο, στη διαίσθηση των τελευταίων ότι το βιομηχανικό κράτος έχει μείνει πίσω από τα σπουδαία προβλήματα και δεν μπορεί να αλλάξει. Η διάχυτη πλέον πολιτική κρίση και η κατάρρευση των ελέγχων του βιομηχανικού κράτους υποδεικνύουν σαφώς την ανάγκη του βιωσίμου κράτους με την εκτεθείσα έννοια. Χωρίς βιώσιμο κράτος ματαιώσαστε για την βιώσιμη ανάπτυξη. Και τα δύο πηγαίνουν μαζί [\[2\]](#).

Βιβλιογραφικές σημειώσεις

1. Η γνώση των περιβαλλοντικών προβλημάτων αρχίζει από την εξοικείωση με την συστημική επιστήμη. Τα εκλαϊκευτικά βοηθήματα που εξέδωσε η Ελληνική Ομάς Συστημάτων (Μιχ. Δεκλερής: Συστημική Θεωρία (1986) και Διοίκηση Συστημάτων (1989), είναι μία καλή εισαγωγή στην επιστήμη αυτή, ενώ το υπό την αιγίδα της UNESCO εκδοθέν Handbook of Systems Science (M. Decleris, 1991) εμπεριέχει την σύγχρονη συστημική προβληματική.

2. Η συστημική επιστήμη του περιβάλλοντος εκπροσωπείται είτε με βιβλία αυστηρής μεθοδολογίας, όπως λ.χ. το βιβλίο των *R.J. Benett - R.J. Chorley*, *Environmental Systems*, Methuen, 1980, είτε με πρακτικότερα εγχειρίδια Περιβαλλοντικής Επιστήμης (*Environmental Science*), όπως εκείνα του *T. Miller* (Wadsworth, 1995), των *Enger-Smith* (Brown 1995), του *D. Chiras* (*Benjamin Cumming*, 1994), του *N. Wright* (Prentice Hall, 1993) κ.ά.

3. Η πορεία προς την βιώσιμη ανάπτυξη έχει ως σταθμούς την έκθεση των συστημικών επιστημόνων *D. Meadows* κ.ά. προς την Λέσχη της Ρώμης, *The Limits to Growth* (Pan Books, 1972), την Διακήρυξη της Στοκχόλμης για το Περιβάλλον (1972), την Έκθεση της Επιτροπής Brundtland για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη «*Our Common Future*» (1987), την Διακήρυξη του Ρίο (1992) και την Agenda '21 (1992).

4. Η έρευνα των προβλημάτων της βιωσίμου αναπτύξεως προχωρεί με ταχύτατο ρυθμό είτε από την σκοπιά της συστημικής επιστήμης, ως λ.χ. *R. Costanza*, *Ecological Economics* (Columbia University Press, 1990), *S. Faucheux - M. O' Connor*, *Economie Ecologique et Systemique* (*Systemique*, 4-5, Dunod 1994) είτε από την σκοπιά της ραγδαίως αναπτυσσομένης Οικονομικής Επιστήμης του Περιβάλλοντος (*Environmental Economics*), ως λ.χ. *D. Bromley* (ed.), *The Handbook of Environmental Economics* (Blackwell 1995), *C. Tisdell*, *Environmental Economics* (Cambridge University Press 1993), *D. Pearce - J. Warford*, *World Without End* (Oxford University Press, 1994) κ.ά.

5. Η νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας στα θέματα του περιβάλλοντος είναι πλούσια και προσιτή στα Ευρετήρια του Δικαστηρίου.

Νόμος και Φύση

Αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία για το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη
<https://nomosphysics.org.gr>

Νόμος και Φύση

Αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία για το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη
<https://nomosphysics.org.gr>

---

n+f/website1995.2DEKLER/21.11.02

[1] Η μελέτη της υπ' αριθ. 2153/1993 αποφάσεως της Ολομελείας του Συμβουλίου της Επικρατείας διδάσκει έως που μπορεί να φθάση μία τέτοια σύγκρουση.

[2] Υπό έκδοση ευρίσκεται το δεύτερο μέρος του παρόντος πονήματος που αναφέρεται στο βιώσιμο κράτος.